

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Osmanlılar'da Şerhu'l-Muhtasar Haşiyeleri

Supercommentaries On Sharhu'l-Mukhtasar In Ottoman Period

Tuncay Başoğlu

Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı

Prof. Dr., İstanbul Medeniyet University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law

İstanbul/Türkiye

htuncaybas@gmail.com

orcid.org/0000-0001-5539-296X

Geliş Tarihi: 09.02.2026

Kabul Tarihi: 16.06.2026

Yayın Tarihi: 30.06.2026

Date of Submission: 09.02.2026

Date of Acceptance: 16.06.2026

Date of Publication: 30.06.2026

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi bir iç hakem (editörler – yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise en az iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Peer-Review: Single anonymized - One Internal (Editorial board members) and at least Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review

Etik Beyan: Bu çalışma, İYC Fatih Sahn-ı Semân Eğitim ve Araştırma Merkezi tarafından düzenlenen "Osmanlı Usul Düşüncesi Paneli"nde (17 Ekim 2020) sunulan aynı başlıklı tebliğin geliştirilmiş halidir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve var ise yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Ethical Statement: This study is an expanded version of the paper with the same title presented at the "Panel on Ottoman Methodological Thought" (October 17, 2020), organized by the İYC Fatih Sahn-ı Semân Center for Education and Research. It is declared that scientific and ethical principles have been complied with during the preparation of this study and that all studies, if any, have been cited in the bibliography.

Benzerlik Taraması: Benzerlik taraması yapılarak intihal içermediği teyit edildi.

Plagiarism Check: It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Funding: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Atıf/Cite As: Başoğlu, Tuncay. "Osmanlılar'da Şerhu'l-Muhtasar Haşiyeleri". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 70 (2026): s. 1-47

DOI: 10.15370/maruifd.1885009

Osmanlılar'da *Şerhu'l-Muhtasar* Haşiyeleri

Supercommentaries On *Sharhu'l-Mukhtasar* In Ottoman Period

Öz: İcî'nin (ö. 756/1355) *Şerhu'l-Muhtasar* isimli eseri ile Taftazânî (ö. 792/1390) ve Seyyid Şerif'in (ö. 816/1413) bu eser üzerine yazdıkları haşiyeler, Fatih döneminden (yön. 1451-1481) itibaren Osmanlı merkez uleması arasında yaklaşık dört asır boyunca üzerinde çalıştıkları, ileri seviye ders metni olarak okuttukları, haşiyeler yazdıkları ve özellikle bilgi ve mantık konularını tartıştıkları bir çerçeve oluşturmuştur. 20. yüzyıl başlarında Ezher şeyhi Muhammed el-Cîzâvî'nin (ö. 1346/1927) yazdığı haşiye istisna tutulursa, Osmanlı merkez uleması tarafından yazılan son haşiye -tespit edebildiğimiz kadarıyla- Kayyımzâde Abdullah el-Kangırî'ye (ö. 1239/1824) aittir. Bir başka ifadeyle Tanzimat dönemi başladıktan sonra bu tür bir haşiye yazımı devam etmemiştir. Başka bölgelerde görülmeyen bu haşiye geleneği, Osmanlı ilmiyesinin ayırdedici özelliklerinden biri olarak değerlendirilebilir. Fıkıh usulü açısından bakıldığında *Tavzih-Telvih*, *Menâr* ve *Mir'ât* haşiyeleri ile birlikte Osmanlı merkez bölgesi alimlerinin izlediği dört ana yazım geleneğinden biri olmakla birlikte *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyelerinde ağırlıklı olarak Seyyid Şerif haşiyesinin mukaddime ve kelami mebâdi (bilgi ve mantıkla ilgili ilkeler) kısmıyla sınırlı bir haşiye yazımı yürütülmüş, usulün ana meselelerine girilmemiştir. Burada Osmanlılar dönemindeki toplam 31 muhaşşi ve onların haşiyelerinin tespit edilebilen 26 haşiyesinin nüshaları çerçevesinde bir tespit ve tanıtım çalışması yapılmıştır. Şimdiye kadar bu literatür üzerine herhangi bir akademik çalışma yapılmadığı için bu makale, konuyla ilgili ilk çalışma durumundadır. Kitâbiyât literatürü ve kütüphane katalogları, eserler ve müellifleriyle ilgili hatalı bilgiler içerebilmekte, ayrıca içeriğe dair bilgi vermemektedir. Bu sebeple öncelikle bu literatürün tespiti için ulaşılabildiğimiz nüshaların tamamını inceleme yolu tutulmuştur. İçerikle ilgili okumalar yapılarak notlar alınmış, ancak içerik tahlilinin, daha ayrıntılı-mukayeseli incelemeleri ve metinlerin tahkikini gerektirdiği mülahazasıyla tartışmalarla ilgili hususların tahlil ve inşası sonraki çalışmalara bırakılmıştır. Mevcut araştırmamızın söz konusu usul geleneği ve Osmanlı usul ve mantık düşüncesiyle ilgili meselelere dair yapılacak sonraki araştırmalara bir katkı sunması hedeflenmiştir.

Anahtar kelimeler: *Şerhu'l-Muhtasar*, Haşiye, Mebâdi, Mantık, Osmanlı, Fıkıh Usulü.

Abstract: *Sharḥ al-Mukhtaṣar*, the work of al-Ījī (d. 756/1355), together with the supercommentaries (*ḥāshiyas*) composed by al-Taftāzānī (d. 792/1390) and Sayyid Sharif al-Jurjānī (d. 816/1413), provided the principal intellectual framework within which scholars of the Ottoman central lands studied, taught advanced texts, produced further supercommentaries, and conducted scholarly debates—particularly in the fields of logic and epistemology—for nearly four centuries. With the exception of the *ḥāshiya* authored by Shaykh Muḥammad al-Jizāwī (d. 1346/1927), the Shaykh al-Azhar, in the early twentieth century, the last known *ḥāshiya* produced by scholars of the Ottoman central region appears—so far as can be ascertained—to be that of Kayyımzade Abdullah el-Kangırī (d. 1239/1824). This suggests that the tradition of writing supercommentaries on *Sharḥ al-Mukhtaṣar* did not continue beyond the Tanzimat period.

This distinctive ḥāshiya tradition, which does not appear in other regions, may thus be regarded as one of the defining characteristics of Ottoman scholarly culture. From the perspective of *uṣul al-fiqh*, this tradition -alongside those centered on *al-Tawḍīḥ-al-Talwīḥ*, *al-Manār*, and *al-Mir'āt*- constituted one of the four principal *uṣūl* traditions followed by scholars in the Ottoman central region. However, the ḥāshiyas on *Sharḥ al-Mukhtaṣar* are largely confined to the introduction and the *kalām* section of al-Jurjānī's supercommentary, focusing on epistemological and logical principles (*al-mabādī' al-kalāmiyya*), and do not extend to the substantive issues of *uṣūl al-fiqh*.

This study identifies thirty-one commentators and examines the extant manuscript copies of twenty-six supercommentaries written in the Ottoman period. As no prior academic research has systematically addressed this corpus, the present article represents the first scholarly investigation of this literature. Existing bibliographical works and library catalogs often contain inaccuracies concerning authorship and titles, and generally provide little content information. Accordingly, the initial stage of this research involved the examination of all accessible manuscript copies in order to delineate the corpus. While preliminary readings were conducted and notes taken on their contents, a detailed analysis of doctrinal debates was deferred, as such an undertaking would require comprehensive comparative studies and critical editions of the texts. This article aims to lay the groundwork for future research on this *uṣūl ḥāshiya* tradition and on the methodological and logical issues of Ottoman intellectual history.

Keywords: *Sharḥ al-Mukhtaṣar*, Ḥāshiya, Mabādī, Logic, Ottoman, *Uṣul-i Fiqh*.

Giriş: İcî'nin *Şerhu'l-Muhtasar*'ı ve Bir Haşiye Geleneğinin Oluşumu

Molla Fenârî'den (ö. 834/1431) itibaren müstakıl bir ilim çevresi olarak ortaya çıkan Osmanlı ilmiyesinin düşüncesinde fıkıh usulünün yerini tayin edebilmek ve bu alanda neler yapıldığını ortaya koyabilmek için öncelikle usul alimlerinin düşüncelerinin, ilgili metinlerin ve şerh-haşiye geleneklerinin araştırılması gereklidir.¹ Fıkıh usulünde Osmanlı merkez coğrafyasında yüzyıllar boyunca oluşan dört ana şerh-haşiye geleneğinden söz edilebilir: Bunlar, Sadruşşerîa (ö. 747/1346) ve Taftazânî'nin (ö. 792/1390) *Tavzih-Telvîh*'i, Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) *Mir'ât*'ı, Neseî'nin (ö. 710/1310) *Menâr*'ı ve İcî'nin (ö. 756/1355) *Şerhu'l-Muhtasar*'ı ile ilk haşiyeleri etrafında oluşan haşiye gelenekleridir. Bu yazının konusu *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyelerini tanıtmak ve anahatlarıyla ele aldıkları konuları incelemek olacaktır. Haşiyelerin her birinin daha ayrıntılı bir analize tâbi tutulması, katkılarının yorumlanması ve Osmanlı ilim düşüncesinde neye tekabül ettikleri hususu başka araştırmaları gerektirmektedir ve bu makalenin söz konusu bu araştırmalara bir başlangıç sağlaması umulmaktadır.

İslam ilimler tarihinin müteahhirûn döneminde fıkıh usulünde Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ve Âmidî'nin (ö. 631/1233) eserleri muhteva ve şekil bakımından sonraki kitabiyatı belirleyici bir rol oynamıştır. Âmidî'nin *İhkâmı*'nı ihtisar eden İbnu'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) eseri, tarih boyunca usul muhtasarları içerisinde, üzerine en çok şerh-haşiye yazılan eser durumundadır. Farklı mezheplerden çok sayıda alim doğrudan bu eser üzerine şerh, bu eserin belirli bir şerhi üzerine haşiye veya belirli haşiyeleri üzerine haşiyeler şeklinde eser verdiği gibi, onu örnek alarak yahut ondan büyük oranda istifadeyle yeni eserler yazma yoluna da gitmiştir.² İbnu'l-Hâcib'in *Muhtasar*'ı üzerine, muhtemelen ilk şerh olan Kutbuddin eş-Şirâzî'nin (ö. 710/1311)³ eserinden itibaren çok sayıda şerh ça-

¹ Osmanlı usul düşüncesine ve kitabiyatına giriş mahiyetinde daha önce yayımlanan şu makaleme bk. "Osmanlı Usûl Düşüncesinin Kuruluş Dönemi", 163-196. Bu makalede *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyelerinden özetle bahsedilmiştir. Ayrıca bk. İmam Rabbani Çelik, "Osmanlı'da Usûl-i Fıkıh Geleneği Üzerine İzlenimler", 1:227-258; a.mlf., "Fatih Dönemi Fıkıh Usulü Mirası: Tartışma Alanları", 197-210.

² Râzî'nin etkisi hususunda bk. Tuncay Başoğlu, *Fıkıh Usulünde Fahreddin er-Râzî Mektebi* (İSAM, 2022); İbnu'l-Hâcib'in *Muhtasarı* ve üzerine yapılan çalışmalara dair bk. Azar Abbasov, "İbnu'l-Hâcib'in Usul Düşüncesi ve Muhtasarı'l-Müntehâ Ekseninde Oluşan Şerh Geleneği", doktora tezi.

³ Bu konuda bk. Tuncay Başoğlu, "Kutbuddin eş-Şirâzî'nin *Şerhu'l-Muhtasar*'ında İctihad ve Taklid", 187-207; Azar Abbasov, "Metin-Şerh İlişkisi Bağlamında Usul Mesâilini Okumak: Kutbuddin eş-Şirâzî ve *Şerhu'l-Muhtasar*'ı", 105-185. Burada İbn Dakîk el-İd'e nispet edilen, nâtamam ve günümüze gelmemiş eseri (bk. Abbasov, "İbnu'l-Hâcib'in Usul Düşüncesi ve Muhtasarı'l-Müntehâ Ekseninde Oluşan Şerh Geleneği", 243) dikkate almadık.

lışması yapılmış,⁴ bunlar içerisinde özellikle İcî'nin şerhi kendi başına bir haşiye geleneği oluşturmuştur.⁵

İcî'nin şerhi üzerine 8./14. yüzyılda yazılan dört haşiyeden üçünün yazarı İcî'nin öğrencisidir: Taftazânî, Seyfeddin Ahmed el-Ebherî (ö. 800/1397 civarı) ve İzzeddin Yusuf b. Hasan et-Tebrîzî (ö. 804/1401). Dördüncüsü ise Seyyid Şerif el-Cürcanî'ye (ö. 816/1413) aittir. Öte yandan İcî'nin öğrencisi Şemseddin el-Kirmânî'nin (ö. 786/1384) -İcî'nin şerhi dahil- *Muhtasar*'ın on kadar şerhinden istifadeyle yazdığı eseri, haşiyeler dışında değerlendirilebilir. İzzeddin Yusuf b. Hasan et-Tebrîzî'nin haşiyesi ise şöhret bulmamış ve günümüze ulaşmamış görünmektedir.⁶

İcî'nin *Şerhu'l-Muhtasarı* özellikle üç muhaşşinin -Taftazânî, Ebherî ve Seyyid Şerif yazdığı haşiyeler üzerinden Osmanlı merkez ilim çevresinde 9/15. yüzyılda meşhur olmuş, ardından 13/19. yüzyılın ilk yarısına kadar devam eden bir haşiye geleneği oluşturmuştur. İcî'nin şerhi ve onun haşiyeleri etrafında usulün özellikle mebâdi konularını tartışan haşiye yazımının, neredeyse Osmanlı ilmiyesinin ayırdedici bir eğilimi olduğunu vurgulamak gerekir. Çünkü -tespit edebildiğimiz kadarıyla- *Şerhu'l-Muhtasar* veya haşiyelerinden biri üzerine 9.-14./15.-20. yüzyıllar arasında 44 haşiye yazılmış olup (bk. EK-1) bunlardan 29 tanesi Osmanlı topraklarında yaşayan alimlerce telif edilmiştir. İkisinin (Mirzacan (ö. 994/1596) ve Halhâlî (ö. 1014/1605) haşiyeleri) telif edildikleri yerler belirsizdir, ancak bu isimler öğrencileri ve eserleriyle Osmanlı ilim çevrelerinde tanınan alimler oldukları için onlar da eklendiğinde sayı 31'e ulaşmaktadır. Burada vurgulamak istediğimiz husus şudur: Gerek Irak-ı Acem ve Mısır'da gerekse Babürlü Hindistanı'nda İcî'nin usul eserine haşiye yazılmış olmakla birlikte Osmanlı'daki gibi İcî şerhini ve haşiyelerini merkeze alan bir yazım geleneği oluşmamıştır.

Haşiyelerin 20. yüzyıl başlarında yazılmış olan sonuncusu, Ezher şeyhi Cîzâvî'ye (ö. 1346/1927) aittir.⁷ Osmanlı merkezinde *Şerhu'l-Muhtasar*'a haşiye yazımı, Tanzimat döne-

⁴ Azar Abbasov, 7./13. yüzyıldan günümüze kadar toplam 69 şerh çalışması zikretmektedir, bk. a.g.e., 242-259. Bunların 63 tanesi Osmanlı hakimiyetinin yayılması öncesi dönemde (7./13. asırdan 10./16. asır başlarına kadar) Memlûk toprakları, Kuzey Afrika ve Irak-Fars bölgelerinde yazılmıştır; çoğunluğu Şâfiî ve Mâlikî alimlere, 3 tanesi ise Hanefî alimlere aittir. Geri kalanlardan 5 tanesi 10.-11. (16.-17.) asırlarda yine Şâfiî ve Mâlikî alimlerce Osmanlı Arap eyaletlerinde yazılmıştır (ancak bunlardan ikisinin İbnu'l-Hâcib'in fûru eseri üzerine olması muhtemeldir), 1'i ise 20. yüzyılda yazılmıştır.

⁵ İcî'nin şerhi hakkında bk. Tuncay Başoğlu, "Müteahhir Dönem Fıkıh Usulünde Adudüddin el-İcî'nin Şerhu'l-Muhtasar'ı", 429-476.

⁶ Bk. Abbasov, "İbnu'l-Hâcib'in Usul Düşüncesi ve Muhtasaru'l-Müntehâ Ekseninde Oluşan Şerh Geleneği", 260-2. Abbasov, burada toplam 13 haşiye zikretmektedir. Diğer sekiz haşiyeden İbn Bilal, Mirzacan Habibullah, Küçük Ahmedzâde ve Cîzâvî'nin haşiyelerine aşağıda değinilmektedir. Geriye kalanları ise ilgili tüm haşiyelerle birlikte Ek-1 listesinde verilmiştir.

⁷ Ezher şeyhliği (1917-1927 arasında) yapmış olan Muhammed Ebu'l-Fazl el-Varakî el-Cîzâvî el-Mâlikî'nin, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Adâd ve Hâşiyeteyi's-Sa'd ve's-Seyyid* adlı eseri matbudur. Cîzâvî, İbnu'l-Hâcib'in ese-

minden önce Kayyımzâde Abdullah el-Kangırî (ö. 1239/1824) ile sona ermiş ve yeni eğitim kurumları için ders kitabı şeklinde usul eserleri yazılmaya başlanmışken Cîzâvî'nin bu eseri klasik tarzı devam ettiren bir haşiye olarak ortaya çıkmıştır. Bu eser, Mâlikî bir fakih tarafından, mebâdî kısımlarıyla sınırlı kalmayıp *Şerhu'l-Muhtasar*'ın tamamı üzerine yazılmış olması yönüyle de Osmanlı merkez alimlerinin haşiyelerinden farklılaşır.⁸

Türkiye yazma eser kütüphanelerinde en çok nüshası bulunan *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyeleri tabiatıyla Taftazanî ve Seyyid Şerîf'in eserleridir. İcî'nin öğrencilerinden Seyfeddin el-Ebherî'nin eserinin de Türkiye kütüphanelerinde kırk civarında nüshası bulunmaktadır. Taftazânî ve Ebherî'nin haşiyeleri *Şerhu'l-Muhtasar*'ın tamamı üzerine yazılmıştır. Öte yandan daha önce İcî'yle ilgili olan makalemizde de ifade ettiğimiz üzere Cürcânî, İcî'nin şerhi üzerine iki haşiye yazmıştır ve ikisi de kısmî haşiyedir: *Hâşiye kadîme* (Süleymaniye, Cârullah Efendi, nr. 471-013, vr. 196a-247b) ve *Hâşiye cedîde* (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 471-003, vr. 22-38). İcî şerhiyle birlikte matbu olan, bunlardan ilki (kadîme) olup Osmanlı'da Cürcânî'nin bu eseri üzerine haşiye yazılmıştır. Seyyid Şerîf'in bu haşiyesi, *Şerh*'in başından şer'î hükmün türlerinden "vâcib"ın sonuna kadar olan meseleleri, dolayısıyla *Muhtasar*'ın mebâdî, şer'î deliller, içtihat ve tercih şeklindeki dört ana başlığından sadece ilkinin (bu ilk başlığın çoğu kısmını) kapsamaktadır.⁹

Bölge/Dönem	Yüzyıl	Müellifin Mezhebi	Üzerine Haşiye Yazılan Eser	Sayı
<i>Osmanlı</i>	9-13 (15-19)	Hanefî, muhtemelen ikisi Şâfiî (Mirzacan ve Halhâli)	Seyyid Şerîf haşiyesi (Molla Hüsrev, İbn Bilal, Mirzacan hariç)	31
<i>Akkoyunlu, Timurlu, Özbek Hanlığı</i>	9-10 (15-16)	Biri Hanefî (İsferâinî), diğerleri Şâfiî	Hepsi Seyyid Şerîf haşiyesi	4
<i>Safevîler</i>	11 veya 12 (17 veya 18)	Şii-İsnaaşerî	İcî'nin şerhi?	1
<i>Memlükler</i>	9/15	Hepsi Şâfiî	İcî'nin şerhi	3

rini şerh ve haşiyeleriyle birlikte Ezher'de ve İskenderiye'de birkaç defa okuttuktan sonra bu haşiyesini yazmış ve eser 1332/1914'te basılmıştır. Cîzâvî hakkında bk. Ziriklî, *A'lâm*, 6:330; <https://www.dar-alifta.org/ar/ourreligion/details/52/> 22.07.2025) (الإمام-محمد-أبو-الفضل-الجيزاوي).

⁸ Kanaatimizce eserin yazımı, Mısır'da yürütülen hararetli eğitimde islah tartışmalarıyla ilişkilidir ve M. Abduh'un (ö. 1323/1905) temsil ettiği İslahatçı ekole karşı klasik eserlerin yeniden şerh edilerek gelenekteki birikimin sürdürülmesini tercih eden -içlerinde Muhammed el-Bahî'tin (ö. 1354/1935) de bulunduğu- bir grup gelenekçi alimin tavrını yansıtmaktadır.

⁹ Başoğlu, "Adudüddin el-İcî'nin *Şerhu'l-Muhtasar*'ı", 466. Seyyid Şerîf'in haşiyesi, Bulak-Beyrut neşrinin ilk cildinde yer almaktadır.

<i>Babürlü/Hintli ulema</i>	10-11 (16-17)	Hepsi Hanefî	Seyyid Şerif haşiyesi veya Taftazânî haşiyesi ile birlikte?	4
<i>Mısır Hıdivliği</i>	14 (20)	Mâlikî	Taftazânî ve Seyyid Şerif'in haşiyelerini de dikkate alarak İcî'nin şerhi üzerine	1

Tablo: İcî'nin *Şerhu'l-Muhtasarı* veya haşiyeleri üzerine yazılan haşiyeler

Yukarıdaki tabloda -İcî'nin ilk üç muhaşşîsi sonrasında- tespit edebildiğimiz kadarıyla tüm zamanlarda İcî'nin eseri üzerine yazılmış haşiyelerin sayısı ifade edilmektedir. Bu tablonun işaret ettiği bir husus, *Şerhu'l-Muhtasar* ve haşiyeleri üzerine haşiye yazımı, Osmanlı merkez bölge ulemasının ayırdedici bir özelliğidir (bu çevrenin dışında kaldığı söylenebilecek alimler de esasen bu çevreyle irtibatlıdır). Râzî ve sonrasında geliştiği şekliyle doğu İslam âleminin akli ilimler geleneğini izleyen klasik dönem Osmanlı alimlerinin akid-kelam, fıkıh usulü, mantık, belağat ve diğer dil ilimleri ile ilgili çalışmalarında İcî-Taftazânî-Seyyid Şerif Cürcânî üçlüsünün eserleri merkezî bir yer tutar. *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyeleri üzerine yazdıkları haşiyeler de bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Osmanlılar'da İcî'nin ve üç muhaşşîsinin eserlerinin 9/15. yüzyılın ilk çeyreğinde Taftazânî ve Seyyid Şerif'in öğrencileri vasıtasıyla Anadolu'ya geldiği anlaşılmaktadır. Ancak ilk haşiye yazımı Fatih döneminde (yön. 1451-1481) olmuştur. Nitekim tespit edebildiğimiz ilk on haşiye, bizzat Fatih'in talebiyle birçok esere haşiye ve belirli konuları tartışmak üzere risaleler yazan aynı alimler grubuna aittir. Osmanlı'nın merkez topraklarında son haşiyeyi ise Kayıymzâde Abdullah Efendi b. Hasan el-Kangirî yazmıştır.

Makalenin konusunu teşkil eden literatürü ve yazarlarını tespitte esas olarak M. Boy-nukalın'ın *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri* adlı eseri, TDV İslam Ansiklopedisi, İSAM Ulema Veritabanı, Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı Yazma Eserler Veritabanı, yine aynı kurum tarafından yayımlanan *Şakâ'ik* ve zeyilleri ile diğer tarih kaynaklarından yararlanılmıştır. Söz konusu eserlerden mevcut olanların ulaşabildiğimiz tüm nüshaları görülerek içerik ve üslupları hakkında bilgi verilmesi hedeflenmiş olup, yürüttükleri teorik tartışmaların incelenmesi daha ileriki araştırmalara bırakılmıştır.

1. Osmanlılar Döneminde Yazılan *Şerhu'l-Muhtasar* Haşiyelerinin Özellikleri ve Yazım Tarihleri

İncelediğimiz haşiyelere müellifleri tarafından özel bir ad konulmamıştır. Müellifler bunları genellikle sadece "haşiye" olarak adlandırmaktadır veya eserin zahriyyesinde yahut katalog kaydında böyle nitelendirilmektedir. Ancak bazen haşiye yerine eserini "ta'likât" olarak adlandıranlar da vardır. Aşağıda geleceği üzere bir tanesi "ferâid" olarak nitelemektedir. Molla Hüsrev ise kendi eserini "muhâkemât" olarak niteler. Bunlardan

haşiye ve ta'likâtın birbirine yakın olduğu düşünülebilirse de muhâkemât şeklindeki adlandırmanın başka bir içeriği çağrıştırdığı açıktır. Nitekim Molla Hüsrev, eserinde *Şerhu'l-Muhtasar*'ın 8./14. yüzyılda yazılan üç haşiyesini değerlendiren bir görüş ortaya koymaktadır. Ferâid ise haşiyeye benzer şekilde belirli meseleleri daha derinlemesine işlemekle birlikte yazarın başka yerlerde bulunmayan bazı incelikleri tespit etme iddiasını gösterir.

Molla Hüsrev'in *Muhâkemât*'ı ile İbn Bilal (ö. 957/1550) ve Mirzacan eş-Şirazî'nin haşiyesi hariç diğerleri Seyyid Şerif'in haşiyesi üzerine yazılmıştır. Molla Hüsrev'in eseri, üç muhaşşînin görüşlerini incelemekte ve aralarında tercihte bulunmaktadır. İbn Bilal el-Halebî ve Mirzacan eş-Şirazî'nin haşiyeleri ise İcî'nin *Şerhu'l-Muhtasar*'ı üzerine yazılmıştır.

Haşiyelerin yazım gerekçesi hakkında genel olarak eser yazımında gösterilen gerekçeler gösterilmektedir, çoğunlukla hususi telif sebepleri belirtilmemektedir. Haşiye yazarlarının bazıları "kurbeten lillah" yazdığını ifade ederken, Molla Hüsrev gibi bazıları "öğrencilere yahut ehli zamana kendi tespit ettiği hususları açıklamak istediği için" yazdığını söylemektedir. Eserini 18. yüzyılda kaleme alan Mehmed el-Kefevî (ö. 1168/1754?) ise ders vermek üzere hazırlanırken (tedris gayesiyle mütalaa esnasında) yazdığını ifade etmektedir. İsmail Tâib el-Erzurumî (ö. 1214/1799) de benzer şekilde "derslerinde Seyyid Şerif'in haşiyesi ile iştigal seviyesine gelenlerin talebi üzerine yazdığını" söylemektedir. Çoğu haşiyede ise gerekçe belirtilmediği gibi bir mukaddime veya hutbe kısmı da bulunmadan doğrudan haşiyeye geçilmektedir.

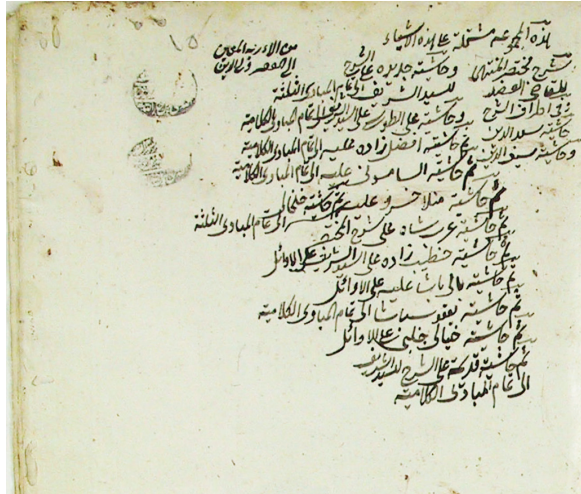
Benzer bir durum haşiyelerin gayesi ve müellifin haşiyedeki iddiası açısından da geçerlidir. Çoğu yazar, herhangi bir iddia veya gaye ortaya koymazken bazıları en azından kısa ifadelerle haşiyede ne yapmayı hedeflediğini söylemektedir. Halhâlî, İsmail Tâib, Abdullah el-Kangırî bu tür açıklamalar yapan müelliflerdendir. Bununla birlikte Osmanlı döneminde yazılan bu tür her haşiyenin en azından ilgili alimin ilmi yetkinliğini gösterme gibi bir iddiasının ve işlevinin olduğunu düşünebiliriz. Abdullah el-Kangırî gibi bir kısmı ise kendi metinlerinde önceki muhaşşîlere tenkitler yöneltirken özellikle meseleyi "tahkik" ettiği iddiasını açıkça dile getirir. Esasen 11/18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yazılan hacimli haşiyelerin, üç-dört asır önceki tartışmaları ve birikimi tekrar kazanmak, böylece sadece metni değil konuları da öğrencilere ayrıntılı olarak açıklamak gibi bir hedeflerinin olduğu söylenebilir.

Haşiyelerin çoğunda herhangi bir ithaf bulunmazken Mir Ebu'l-Feth (ö. 926/1520 sonrası), Mirzacan eş-Şirazî ve İbn Bilal el-Halebî, eserlerini kendi dönemlerindeki padişahlara ithaf etmişlerdir. Bunların ortak yönü, Osmanlı merkezine nisbeten uzak bölgelerde yaşayan ve Osmanlı İlmiye Teşkilatı dışında kalan alimler olmalarıdır.

Haşiyelerin yazım tarihlerine gelince, yukarıda geçtiği üzere Osmanlılar'da ilk haşiyeler Fatih döneminde yazılmış olmakla birlikte bunların yazım tarihlerini tespit etme bazı

zorluklar bulunmaktadır. İlk olarak Fatih ve 2. Bayezid (yön. 1481-1512) döneminde, yani 9./15. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da dokuz, Bursa'da bir ve Amasya'da bir olmak üzere 11 haşiye yazılmıştır. Bir sonraki yüzyılda (10./16. yüzyıl) ise sadece üç haşiye yazıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca Mirzacan eş-Şirazî ve Hüseyin el-Halhâlî'nin eserlerinin yaygınlığı ve Osmanlı alimleri arasındaki öğrencileri sebebiyle onlar da bu gruba dahil edilerek toplam beş haşiye incelenmiştir. 11./17. yüzyılın sonlarından itibaren yeni bir ilginin doğduğu ve bu yüzyılın sonları ile 12./18. yüzyılda toplam 12 haşiye yazıldığı görülmektedir. Bu, esasında genel olarak Osmanlı merkez coğrafyasındaki usul yazımına dair eğilime uygun bir gelişmedir. Nitekim usul yazımının Osmanlılar'da önce 15. yüzyılda, daha sonra 18. yüzyılda yoğunlaştığını görmekteyiz. Ancak 18. yüzyılın farklılığı, yazılan haşiyelerin merkez İstanbul'dan ziyade taşra olan Anadolu'daki farklı şehirlerde yazılmış olmasıdır. 13./19. yüzyılın ilk çeyreğinde de üç haşiye yazıldıktan sonra, muhtemelen Tanzimat dönemindeki gelişmelerin de etkisiyle haşiye yazımı sona ermiş görünmektedir. Çünkü gerek Osmanlı devlet yapısında gerekse eğitim sisteminde önemli değişiklikler olmaya başlamış, artık alimler yeni mekteplerin ihtiyacına uygun ders kitapları yazımına yönelmişlerdir. Belki de söz konusu haşiye yazımı artık ilmi yetkinliği gösterme bakımından muteber olmaktan çıktığı için bir inkıtanın olduğu düşünülebilir.

Millet Kütüphanesi Cârullah koleksiyonunda kayıtlı bir mecmua (471 no'lu nüsha), 14 haşiyeyi bir araya getirmiştir. 18. yüzyılın mudakkik alimlerinden Veliyyüddin Cârullah Efendi (ö. 1151/1738) bunlara dair bir not düşmüş ve haşiyelerin sıralamasını vermiştir.¹⁰ İcî'nin Şerhu'l-Muhtasarı dışında zikrettiği eserler ve yazıldıkları bahisler şunlardır (Cârullah 471, vr. 15a):

¹⁰ Cârullah Efendi'nin fıkıh usulüyle ilgili notlarına dair daha ayrıntılı bilgi için bk. Asım Cüneyd Köksal, "Veliyyüddin Cârullah Efendi'nin Fıkıh Usulüne Dair Notları", 201-210.

1. Seyfeddin el-Ebherî'nin haşiyesi
2. Taftazânî'nin haşiyesi
3. Seyyid Şerif'in yeni haşiyesi: Bu, üç ilkenin (mebâdi) tamamı üzerine yazılmıştır
4. [Alâeddin] Ali et-Tûsî'nin (ö. 887/1482) Seyyid Şerif'in haşiyesi üzerine yazdığı haşiyesi: Bu, kelami ilkelerin sonuna kadar olan kısma yazılmıştır.
5. Efdalzâde'nin (ö. 908/1502) Seyyid Şerif'in haşiyesi üzerine yazdığı haşiyesi: Bu, kelami ilkelerin sonuna kadar olan kısma yazılmıştır.
6. Samsunî'nin (ö. 891/1486) Seyyid Şerif'in haşiyesi üzerine yazdığı haşiyesi: Bu, kelami ilkelerin sonuna kadar olan kısma yazılmıştır.
7. Molla Hüsrev'in haşiyesi: Bu, üç ilkenin tamamı üzerine yazılmıştır.
8. Halhâlî'nin haşiyesi: Bu, üç ilkenin tamamı üzerine yazılmıştır.
9. Arabşah'ın [İsamuddin el-İsferâinî (ö. 945/1538)] *Şerhu'l-Muhtasar* üzerine haşiyesi
10. Hatibzâde'nin (ö. 901/1496) Seyyid Şerif'in haşiyesi üzerine yazdığı haşiyesi: Bu, evâil kısmı üzerinedir.
11. Bâlî Paşa'nın (ö. 895/1490)¹¹ Seyyid Şerif'in haşiyesi üzerine yazdığı haşiyesi: Bu, evâil kısmı üzerinedir.
12. Yakub Paşa'nın (ö. 891/1486) haşiyesi: Bu, kelami ilkelerin sonuna kadar olan kısma yazılmıştır.
13. Hayâlî Çelebi'nin (ö. 886/1481) haşiyesi: Bu, evâil kısmı üzerinedir.
14. Seyyid Şerif'in kadim haşiyesi: Bu, kelami ilkelerin sonuna kadar olan kısma yazılmıştır.

Yukarıdaki haşiyelerden Ebherî, Taftazânî, Seyyid Şerif, Halhâlî ve İsamuddin İbn Arabşah el-İsferâinî'nin haşiyeleri hariç diğerleri 9/15. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış görünmektedir. Nitekim hem müelliflerin vefat tarihleri hem de mecmuanın çeşitli yerlerinde Cârullah Efendi'nin düştüğü notlar da bunu desteklemektedir. Bunlardan birinde Cârullah Efendi, Efdalzâde'nin haşiyesinin baş tarafında, haşiyelerin yazılış sırasıyla ilgili şöyle bir not düşmüştür (Cârullah, 471, vr. 40a):

Efdalzâde'nin haşiyesi, [Alâeddin] Ali et-Tûsî, Molla Hüsrev, Hayâlî Çelebî, Bâlî Paşa, Yakub Paşa ve Hatibzâde'nin haşiyelerinden sonra yazılmıştır. Bilesin ki, Efdalzâde Hasan es-Samsunî'ye, Hasan es-Samsunî de Efdalzâde'ye kenar

¹¹ Aşağıda da geleceği üzere Yusuf Bâlî'nin Bâlî Paşa olarak adlandırılması hatalı olup buradaki alıntılarda Cârullah'ın ifadesine uygun şekilde verilmiştir.

notlarında (hevâmiş) itirazda bulunmaktadır. Ancak ikisi de, haşiyelerinde doğrudan birbirlerini zikretmemiştir. Bu haşiyedeki sözün çoğu Yakub Paşa'dan alınmıştır, bunun farkında ol.

Cârullah Efendi, Molla Hüsrev'in haşiyesinin baş tarafında (Cârullah, 471, vr. 84a), bu haşiyenin "tüm haşiyelerden önce" yazıldığını kaydetmiştir. Öte yandan bir başka yerde "Bâlî Paşa'nın, haşiyesinde Seyyid Şerif üzerine yazan kimseyi zikretmediğini, çünkü hepsinden önce yazmış olduğunu" söylemektedir (vr. 112a). Bu çelişki, Molla Hüsrev ve Yusuf Bâlî'nin o dönemde ilk haşiyeye yazarlarından olduğu veya Cârullah'ın ilk yazan kişi hakkındaki görüşünü değiştirdiği şeklinde giderilebilir. Samsunî haşiyesinin baş tarafında da (Cârullah, 471, vr. 55a), "Samsunî'nin (ö. 891) Bâlî Paşa'nın öğrencisi olduğunu, haşiyesinin de [Alâeddin] Ali et-Tûsî, Bâlî Paşa, Yakub Paşa, Hatibzâde, Molla Hüsrev ve Hayâlî Çelebî'nin haşiyelerinden sonra yazıldığını" söylemektedir. Ancak bir başka yerde "Yakub Paşa'nın haşiyesinin Ali et-Tûsî, Molla Hüsrev, Bâlî Paşa, Samsunî, Hayâlî, Hatibzâde ve Hasan el-Herevî'nin haşiyelerinden daha sonra yazıldığı"nı söylemesi (Cârullah, 471, 160a), Samsunî ile Yakub Paşa'dan hangisinin daha sonra yazdığı hususunda çelişkili görünmektedir. Bu, aşağıda geleceği üzere, Samsunî'nin önce kısa bir (kadîm) nüsha yazmış olması, Yakub Paşa'nın eserinde ona tenkit yöneltmesi üzerine ona cevaben eserini bir kez daha kaleme almış olmasıyla açıklanabilir. Samsunî'nin kadim nüshasının tarihi bilinmemekle birlikte kendi hattıyla olan sonraki nüshasının (Süleymaniye, Kılıç Ali Paşa, 293) sonunda, nüshanın Rebîülâhîr 889'da (Mayıs-Haziran 1484) yazıldığı kayıtlıdır. Samsunî'nin eserini iki defa yazdığı varsayımı doğru kabul edilirse, Yakub Paşa da eserini bu tarihten (Rebîülâhîr 889'dan) önce yazmış olmalıdır. Bu tarih kaydından ve Cârullah Efendi'nin yukarıda geçen ve ayrıca başka yerlerde koyduğu notlardan (mesela bk. vr. 132a, 160a, 186a) yola çıkarak, makalenin ekinde verdiğimiz Ek-1 listesinde verilen on haşiyenin hepsinin 15. yüzyılın ikinci yarısında (Fatih-2.Bayezid döneminde) telif edildiğini, -tarihleri ve aralarındaki sıralama bilinmemekle birlikte- önce Molla Hüsrev, Yusuf Bâlî, Hayâlî ve Alâeddin Ali et-Tûsî'nin haşiyeye yazdığını, ardından Muslihuddin el-Kestelî (ö. 901/1495), Hatibzâde ve Hasan el-Herevî'nin (ö. ?) yazdığını, en son olarak da -tarih sırasıyla- Yakub Paşa, Samsunî (son halini) ve Efdalzâde'nin eserlerini yazdıklarını söyleyebiliriz.

Sonraki yüzyıllarda yazılan haşiyelerin ise bir kısmında yazım tarihi verilirken, bazılarında tarih verilmemekte fakat yaklaşık olarak yazım tarihi belirlenebilmektedir. Aşağıda haşiyeler tanıtılırken bunlara dair bilgi verilecektir.

Haşiyeler, hacimleri bakımından çok farklılık gösterebilmektedir:

1) Eserlerin çoğunluğu orta hacimlidir (30-60 varak arası). Mesela Hasan el-Herevî'nin haşiyesinin nüshaları 30-35 vr. arasında değişmektedir. Bunlar çoğunlukla Seyyid Şerif'in haşiyesindeki kelami ilkeler bölümünün tamamı üzerine yazılmıştır.

2) Öte yandan sadece Seyyid Şerif'in haşiyesinin baş taraflarına yazılan küçük hacimli haşiyeler de vardır. Hayâlî'nin (en az nüshası 5 vr., satır sayısına bağlı olarak 10-12 vr.) ve Saçaklızâde'nin (7 vr.) haşiyeleri bu kabildendir (Osmanlılar dışındaki muhaşşilerden Devvânî (ö. 908/1502) [2-3 vr.] ile İsmâuddin el-İsferâinî'nin [4-5 vr.] haşiyeleri de böyledir).

3) Bunların dışında büyük hacimli haşiyeler de vardır: Mir Ebu'l-Feth (121 vr.), Abdullah el-Hemşinî (ö. 1190/1776 civarı) (239 vr.), Mehmed el-Kefevî (111 vr., bazı nüshaları daha hacimlidir), Tatzâde Hüseyin (ö. 1213/1798) (199 vr.), İsmail Tâib (204 vr.), Halil el-Konevî (ö. 1224/1809) (163 vr.) ve Kayıymzâde Abdullah el-Kangirî'nin (127 vr.) haşiyeleri. Büyük hacimli haşiyelerin genellikle 18. ve 19. yüzyıllarda yazıldığı dikkat çekmektedir.

Seyyid Şerif'in haşiyesi üzerine yazılmayan diğer eserlere gelince, Molla Hüsrev'in *Muhâkemâtı* (64 vr.) orta hacimli sayılabilir. Öte yandan doğrudan İcî'nin şerhi üzerine yazılan İbn Bilal (224 vr., satır sayısı normalden çok azdır, yine de hacimli bir eserdir) ve Mirzacan Habibullah eş-Şirâzî'nin (142 vr.) haşiyeleri büyük hacimli eserlerdir.

Türkiye kütüphanelerinde bir tarama yapıldığında Osmanlı döneminde yazılan haşiyelerden en çok nüshası bulunanlar Efdalzâde, Hasan es-Samsûnî, Hüseyin el-Halhâlî ve Mehmed el-Kefevî'nin eserleridir.

2. Eserlerin Kapsamı ve Ele Aldıkları Konular

Osmanlı alimleri *Şerhu'l-Muhtasar*'ın mebâdi/ilkeler kısmı üzerine haşiyeye yazmışlardır. Bu yazılanların büyük çoğunluğu mantık kısmıyla sınırlı olan kelami ilkeler kısmına bunların birçoğu da tasavvurât bahsine kadar olan kısmı içermektedir. Kabaca 1460-1830 arası yaklaşık dört asırlık dönemde Osmanlı alimlerinin veya Osmanlı coğrafyasına gelerek ilmî faaliyetlerini burada sürdüren alimlerin yazdığı -ve bizim görebildiğimiz- 26 haşiyeden sadece Molla Hüsrev'in muhâkemâtı ile Hasan el-Herevî'nin haşiyesi üç mebâdinin (kelami, lisanî, fikhî) tümü üzerinedir. Mirzacan eş-Şirâzî'nin haşiyesi lisanî ilkelerden başlayıp kıyasa kadar olan usul konuları üzerine yazılmışken, diğerler haşiyeler kelami mebâdi ile sınırlıdır.

Ele aldıkları konular bakımından incelendiğinde Osmanlı alimlerinin *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyelerinde aslında -tanımı ve mevzuu gibi ilme girişle ilgili hususlar hariç- doğrudan fıkıh usulüyle ilgili konulara girmedikleri, bilgi ve mantık konularını tartıştıkları görülmektedir. Daha çok bilginin kısımları, tasavvurât ve tasdikât konularını, *dekâiku'l-hakâik* olarak gördükleri meseleleri incelemektedirler. İşledikleri konuları *Telvîh* haşiyeleri ile irtibatlı olarak ele aldıkları gibi zaman zaman *Şerhu'l-Mevakıf'a*, İcî, Taftazanî ve Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin mantık, akaid, kelam ve belağat eserlerine atıf yapmaktadırlar. Esasen Osmanlı ilim çevrelerinde üst düzey teorik tartışmalar Taftazânî ve Cürcânî'nin söz konusu ilimlerdeki tartışmaları etrafında ve ilgili literatüre yazılan haşiyelerde ortaya

konulmuş görünmektedir. Dolayısıyla bu alimlerin bilgi, mantık ve dil ile ilgili yürüttükleri teorik tartışmalarda neleri veya hangi problemleri tartıştıkları bu literatürün hepsi göz önünde bulundurularak ortaya konulabilir.

Kelami mebâdi üzerine yazılan haşiyelerde ele alınan hususlara başlıklar halinde bakıldığında şöyle bir içindekiler tablosu ortaya konulabilir:

- 1) Haşiyenin hamd ve besmele ile ilgili açıklamaları
- 2) Kitabın/ilmin dört kısma inhisarı, hasr ile ilgili tartışmalar
- 3) Mebâdi ve kısımları
- 4) Usulün tanımı ve mevzuu, fıkhnın tanımı
- 5) Usulün istimdad ettiği ilimler
- 6) Usulün faydası
- 7) Delil
- 8) Nazar
- 9) İlim, tanımı ve kısımları
- 10) Tasavvura ulaştıran haddin tanımı, tanım türleri
- 11) Tasdike ulaştıran kıyas ve türleri (çoğu haşiyeye yazarı tasavvurât bahsinde kalmakta ve tasdikât kısmına geçmemektedir)

Bunlar, Seyyid Şerif'in haşiyesi üzerine haşiyeye yazanların ele aldığı konulardır. Öte yandan Molla Hüsrev ve Hasan el-Herevî dil ve ahkâmla ilgili mebâdi kısmına da haşiyeye yazmıştır, dolayısıyla onların tartıştığı konular buradakilerden daha fazladır. Benzer şekilde Mirzacan eş-Şirâzî'nin haşiyesi de bu noktada farklılaşmaktadır.

3. Osmanlı Dönemi Haşiyelerinin Nüshaları, İçerikleri ve Yazarlarına Dair Tespitler

Osmanlılar döneminde muhâkemât, şerh, haşiyeye ve ta'likât gibi farklı adlandırmalarla anılan haşiyeleri sırasıyla tanıtırken mümkün olduğu kadar yazılış tarihlerine riayet edeceğiz. Öncelikle 9/15. yüzyılın ikinci yarısında yazılanları, ardından tarih sırasına göre diğerlerini vereceğiz. 10/16. yüzyılın ikinci yarısından iki alimin, Mirzacan Habîbulah b. Abdullah eş-Şirâzî ile öğrencisi Seyyid Hüseyin b. Hasan el-Hüseyinî el-Halhâlî'nin Osmanlı ilim çevreleriyle yakın irtibatlarının olduğu ve özellikle ikincisinin haşiyesinin Osmanlı'da çokça istinsah edildiği görülmektedir. Hayatları hakkında fazla bilgi bulunmayan bu iki alimin haşiyeleri Osmanlı ilim çevrelerinde tanındığı ve üst düzey öğrencileri de bulunduğu için onlar hakkında da bilgi verilecektir.

Geç dönem kitabiyat kaynaklarında veya kütüphane kataloglarında hatalı olarak kendisine *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyesi nispet edilen kimseler buraya alınmamıştır; ancak kendilerine çeşitli yerlerde bu tür bir haşye nispet edilip de eserin herhangi bir nüshasına rastlamadığımız halde eleyemediğimiz beş isme (Kesteli, Şirvânî (ö. 892/1497?), İzmirî (ö. 1165/1751), Hacı Mehmed Emin el-Hâdimî (ö. 1223/1808), Ali ed-Dağıstanî (ö. 1210/1795-6)) burada yer verilmiştir.

Eserlerin tanıtımında tespit edebildiğimiz kadarıyla şu hususlara riayet edeceğiz: 1) Müellifi ve eserin adı (müellifin, eserini yazım türü bakımından nasıl nitelediği, haşye, şerh, ta'lika vb.), 2) Eserin kapsamı (hangi konulara haşye yazıldığı), 3) İçerik bakımından bazı tespitler (yazma gerekçesi, yararlandığı kaynaklar, tartıştığı kişiler vb.), 4) Nüsha bilgileri (sayı az ise her birinin kaydı, ondan fazlaysa sadece seçilen bazı nüshaların kaydı ve varsa -müstensihin adı ve istinsah tarihi gibi- istinsah kayıtları).

Kütüphane katalogları, kitabiyat ve tabakat kaynakları başlangıç için bilgi verici olsa da sıkça hatalı veriler ve nispetler içermektedir, bu sebeple nüshası bulunan her bir eserin nüshaları görülerek tespit yapılmaya çalışılmıştır. Eserler genellikle müellifleri tarafından kısaca haşye olarak tanıtıldıkları ve tam bir ad verilmediği için, aşağıdaki başlıklarda, hangi eser üzerine haşye yazıldığını açıklamak üzere zahriyelerde veya kataloglarda yazıldığı şekliyle eser adlarının uzunca yazılması tercih edilmiştir.

1. Molla Hüsrev (ö. 885/1480), *Hâşiye/Muhâkemât 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ*

Molla Hüsrev, Fatih döneminin öndegelen alimlerindendir. Furu alanında yazdığı *Dürerü'l-hükkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm* ve usul alanında *Mir'âtu'l-usul fî şerhi Mirkâtî'l-vusûl* adlı eserleriyle tanınır. Usul alanında *Mirkât* ve onun şerhi *Mir'ât* dışında *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyesi, Pezdevî (ö. 482/1089) usulüne yazmaya başladığı şerh, *Telvîh* haşiyesi ve ictihadla ilgili bir risalesi bulunmaktadır.¹²

Eserin Cârullah nüshasının başında, onun -Fatih dönemi haşiyelerini toplayan mecmuadaki- tüm haşiyelerden önce yazılmış olduğu yazılıdır.¹³ Bu sebeple bu esere ilk sırada

¹² Molla Hüsrev'in hayatı, eserleri ve görüşleri hakkında çok sayıda çalışma yapılmıştır, bunlardan bazıları hakkında bk. *Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu (18-20 Kasım 2011 Bursa) Bildiriler*, Bursa 2013; *Molla Hüsrev Mehmet Efendi (1400-1480) Kongresi Tebliğleri*, 14 Mart 1985, Kayseri, 1992; *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 25-26 Eylül 2014 Tokat, Bildiriler*, Tokat, 2015; Orhan Ençakar, "Molla Hüsrev'in Dürerü'l-Hükkâm'ı Etrafında Oluşan Literatür", 223-277; Abdurrahman Kozalı, "Molla Hüsrev'in Şerhu Usûli'l-Pezdevî Eseri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", 285-304; Ferhat Koca, "Molla Hüsrev", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/molla-husrev> (21.07.2025). Yakınlarda çıkan *Mir'ât* tercümesinin girişi de bu eser hakkında ayrıntılı bilgi için önemlidir, bk. Molla Hüsrev, *Mirkâtü'l-Vusûl ilâ İlmi'l-Usûl - Mir'âtü'l-Usûl fî Şerhi Mirkâtî'l-Vusûl - Molla Hüsrev'in Fıkıh Usûlü*, Davut İltaş'ın (mütercim) giriş yazısı, 1: 23-69.

¹³ Süleymaniye, Cârullah Efendi, 471, 84a.

yer verdik. Kütüphane kayıtlarında eserin adı *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ* şeklinde yer almakla birlikte Molla Hüsrev, bu çalışmasını “muhâkemât” olarak adlandırmaktadır:

٩ بالوضع فقيه در
على المحقق عضد
الملة والدين حيث
قال ولو حل الاصول
على معناه الاتوى يعنى
بمعناه ما يستند اليه
الفقه يشمل الاقسام
فلم يخرج في الموضوع
الى النقل وقد حققناه
في المحاكمات العضدية
(منه)

Mir'at (1307), s. 23; (1317), s. 12

المساوان
تاج اخذ هذا
المطالع للسيد
الوضع فقيه در
على المحقق عضد
الملة والدين
حيث قال ولو
حل الاصول على
معناه الاتوى
يعنى بمعناه
ما يستند اليه
الفقه يشمل
الاقسام فلم
يخرج في الموضوع
الى النقل وقد
حققناه في
المحاكمات
العضدية
مثلا
مثل التقاض
والعاج
والعدالة

Haşiye, Damad İbrahim 453, vr. 15b - 16a

Molla Hüsrev, eserini muhâkemât olarak nitelemesine uygun olarak İcî, Taftazanî, Seyfeddin el-Ebherî ve Seyyid Şerif el-Cürcanî'nin görüşlerini değerlendirmektedir. Eser, *Muhtasar*'ın her üç mebâdi (kelam, dil ve fikhî hükümle ilgili ilkeler) kısmı üzerine yazılmış olup *Muhtasar*'ın diğer üç ana bölümüne (edille, tercih, ictihad) geçmemektedir. Molla Hüsrev, kullandığı kaynaklar arasında yukarıda zikredilen alimlerin eserleri yanı sıra Sadrüşşerîa'nın *Tenkih*'ini ve kendisinin *Telvîh* haşiyesini, Râzî'nin *Mahsûl*'ü ile Âmidî'nin *İhkâm*'ını zikretmektedir. Mesela fıkıh usulünün lügavi anlamıyla mı yoksa menkul bir lakab olarak mı ele alınması gerektiği hususunda *Mahsûl* ve *İhkâm*'dan nakilde bulunmaktadır.¹⁴ Molla Hüsrev'in *Şerhu'l-Muhtasar*'a ilgisini gösteren bir başka bilgi, Taftâzânî'nin haşiyesinin onun tarafından istinsah edilmiş bir nüshasının varlığıdır.¹⁵

Bu eser, Molla Hüsrev'in *Mir'ât* ve *Hâşiye ale't-Telvîh* adlı eserlerinden sonra yazılmıştır. Ayrıca Pezdevî'nin usulüne yazmaya başladığı ama tamamlayamadığı şerhle eş zamanlı yahut ondan önce yazılmış görünmektedir. Usulün konusunu tıpkı *Tavzih*'te ve *Mir'ât*'ta olduğu gibi “edille ve ahkam” olarak belirlerken Sadrüşşerîa'nın *Tenkih*'ine ve kendisinin *Telvîh* Haşiyesi'ne atıfta bulunmaktadır.¹⁶ Molla Hüsrev, usulün tanımında Cürçânî'ye itiraz ederek ictihad ve tercih konularının ilmin kendisinden değil, kavaidinden olduğunu söylemektedir.¹⁷

Eserin Molla Hüsrev'e aidiyeti, nüshaların zahriye sayfalarında ona nisbet edilmesine ve içeriğe dayanmaktadır, müellif mukaddimede veya başka bir yerde kendi adını zikretmemektedir. Eserin tespit edebildiğimiz nüshaları şunlardır: 1) Edirne Selimiye, 367, 193b-250b (İstinsah tarihi: Ramazan ayının ortaları, 883 / 19 Aralık 1478 civarı. İstinsah tarihi Molla Hüsrev'in vefatından iki yıl öncesine aittir). 2) Süleymaniye, Hamidiye, 424, 1b-84b. 3) Süleymaniye, Hamidiye, 437, 106b-178a (Hamidiye kitaplığındaki bu iki nüshanın sonunda haşiyenin tamamlandığı ifade edilmekle birlikte son kısımlarında farklılık olup eserin tahkik edilmesi halinde bu farklılıklar daha ayrıntılı ortaya çıkarılabilir. Nüshaların üzerlerinde istinsah tarihi ve müstensih adı bulunmamaktadır). 4) Nuruosmaniye, 2745, 62b-120a (Okunaklı, temiz ve tam bir nüshadır, son kısmı Hamidiye 424 nüshasıyla aynıdır, istinsah tarihi belli değildir). 5) Damad İbrâhim Paşa, 453, 1b-64b. Bu, yer yer kurtçuk yemiş olmakla birlikte okunaklı bir nüshadır, istinsah tarihi bulunmamaktadır. 6) Damad İbrâhim Paşa, 229, 125a-177b. 7) Süleymaniye, Cârullah Efendi, 471, 84a-102b. Bu eksik bir nüshadır; usulün faydasıyla ilgili kısımda sona ermektedir. 8) Süleymaniye,

¹⁴ Molla Hüsrev, *Muhâkemât*, Süleymaniye, Damad İbrahim, 453, 15b-16a.

¹⁵ Taftazanî'nin *Haşiye 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Münteha* adlı eserinin Alaeddin es-Sayramî icazetli bir nüshasının (Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, 487, 193 vr.) kapağında eseri Molla Hüsrev'in istinsah ettiği kayıtlıdır.

¹⁶ Molla Hüsrev, a.g.e., Damad İbrahim, 453, 9a. Usul ve mantığın konularıyla ilgili olarak kendisinin *Telvîh* haşiyesine bir başka atfı için bk. Damad İbrahim, 453, 10a.

¹⁷ Molla Hüsrev, a.g.e., Damad İbrahim, 453, 7b.

Cârullah Efendi, 467, 1b-72b. 9) Bursa İnebey, Ulucami, 1062, 85a-104b (Yaklaşık ikinci yarısı eksik olan bir nüshadır).

2. el-Hayâlî, Şemsüddin Ahmed b. Musa el-Hanefî (ö. 886/1481), *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid li-Şerhi'l-Adûd 'alâ Muhtasari'l-Müntehâ*

Hayâlî, Fatih dönemi Osmanlı alimlerindenidir. İlk İstanbul kadısı Hızır Bey'in (ö. 863/1459) öğrencisi olup özellikle kelim ve akaid alanındaki yetkinliği ve eserleriyle tanınmıştır. Genç yaşta vefat eden Hayâlî'nin usulle ilgili *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyesi ve *Telvîh* haşiyesi bulunmaktadır.¹⁸ *Telvîh* haşiyesi ilkinde göre daha hacimlidir.¹⁹

Bu eser, Seyyid Şerif'in haşiyesinin baş tarafına yazılmış küçük bir haşiyedir; delilin tanımından önceki kısımda bitmektedir. Eserin tespit edebildiğimiz nüshaları şunlardır: 1) Süleymaniye, Laleli, 726, 89b-94b (*Muhtasaru'l-Müntehâ* haşiyelerinden oluşan bir mecmuanın içinde yer almaktadır, ancak istinsah tarihi belirsizdir). 2) Süleymaniye, Cârullah, 471, 186a-195b. Bu nüshanın baş tarafında Cârullah'ın şöyle bir notu bulunmaktadır: "Hayâlî'nin bazı ifadeleri eserin Ali et-Tusî'den önce yazıldığına delalet ediyor" (186a). Nüshanın sonunda eserin Veliyyüddin Cârullah tarafından 1098'de Konstantiniyye'de istinsah edildiği yazılıdır (195b). 3) Süleymaniye, Kasîdecizâde, nr. 712, 1b-10b (Bu nüshanın içinde yer aldığı mecmuanın zahriyesinde, mecmuanın 958 yılı Cumadulâ ayında yazıldığına dair bir bilgi yer almaktadır). 4) Süleymaniye, Hamidiye, 437, 210b-217b. 5) Süleymaniye, Murad Molla, 656, 60b-66a. 6) Millet, Feyzullah Efendi, 597, 106-118. 7) Kütahya Vahid Paşa, 202, 1b-6a. Bu son dört nüshanın da istinsah tarihleri belirsizdir.

3. Alaeddin Ali b. Muhammed es-Semerkindî et-Tûsî (ö. 887/1482), *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid eş-Şerîf 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ*

Osmanlı topraklarına 2. Murad döneminde gelen ve Fatih döneminin en önde gelen ilim adamlarından olan Alâeddin et-Tûsî, daha çok *Tehâfütü'l-felâsife* adıyla Gazâlî (ö. 505/1111) ve İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) görüşlerini değerlendiren muhakeme tarzı eseriyle tanınır. *Şerhu'l-Mevâkıf*, *Şerhu'l-Muhtasar* ve *Telvîh* üzerine ve diğer bazı eserlere haşiyeler yazmıştır.²⁰ Bursa, İstanbul ve Edirne'de müderrislik yapmıştır. Daha sonra Tebriz üzerinden Semerkant'a gitmiş ve bir süre orada da ders verdikten sonra orada vefat etmiştir. Eserlerinin telif tarihleri ve telif yerleri hakkında bilgi bulunmamakla birlikte, nüshaları Türkiye'de bulunan ve kaynaklarda bilinen eserlerini Osmanlı topraklarında kaldığı sürede yazdığını ve bu çerçevede *Telvîh* ve *Şerhu'l-Muhtasar* üzerine haşiyelerini

¹⁸ Hayâlî hakkında bk. Adil Bebek, "Hayâlî", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hayali> (21.07.2025).

¹⁹ *Telvîh* haşiyesinin müellif hatından istinsah edilmiş bir nüshası için bk. Beyazıt Umumi, 1740, 1b-60a.

²⁰ Bk. Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'maniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, 60-2; Mustafa Öz, "Tûsî, Alâeddin", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tusi-alaeddin> (21.07.2025).

de İstanbul'da yazmış olduğunu tahmin edebiliriz. Tûsî'nin Fatih döneminde yazdığı *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyesi o dönemdeki haşiyeler içerisinde ilk yazılanlardan olup muhtemelen Molla Hüsrev, Yusuf Bâlî ve Hayâlî'nin ilgili eserlerinden sonra veya onlara yakın bir dönemde yazılmıştır. Çünkü yukarıda geçtiği üzere sonraki haşiyelerde ona atıfta bulunmaktadır, özellikle Tûsî'nin öğrencisi Hatîbzâde'nin, haşiyesinde hocasına itirazda bulunduğunu zikredilmektedir.

Eser, orta hacimli sayılabilecek bir haşیه olup istisnâî kıyasın kısımlarıyla ilgili bahsin sonlarında kalmıştır (bk. Millet, Feyzullah Efendi, 597, 38b). Eserin tespit edebildiğimiz nüshaları şunlardır: 1) Tire, Necib Paşa, 199-5, 1b-28b (istinsah: h.886. Tespit edebildiğimiz en erken tarihli nüshadır). 2) Millet, Feyzullah Efendi, 597, 1b-38b. 3) Amasya Beyazıt, 988, 48b-65b (İstinsah: Mustafa b. Halil b. Veli, Kayseri: 1737. Bu nüsha eksik olup aşağıdaki Hamidiye nüshasıyla aynı yerde, tasavvurat kısmının başlarında sona ermektedir). 4) Süleymaniye, Cârullah, 2087, 55b-69a (eksik bir nüshadır). 5) Kütahya Vahid Paşa, 203, 1a-21b (bu nüshanın son kısmında az bir miktar eksiklik vardır). 6) Süleymaniye, Hamidiye, 437, 78a-105a (bu nüsha eksiktir). Bunlar içinde en rahat okunabilir olanı Feyzullah Efendi nüshası olup Amasya nüshası da okunması kolay bir hatla yazılmıştır.

4. Hasan el-Herevî (ö. ?), *Hâşiyeye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ*

Hasan el-Herevî'nin kimliği hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bazıları onu Fenârîzâde Hasan Çelebi (ö. 891/1486) ile karıştırmaktadır.²¹ Oysa Hasan Çelebi'nin *Şerhu'l-Muhtasar* üzerine bir haşiyesi bulunmamaktadır, ayrıca onun hakkında Herevî nisbesi de kullanılmamaktadır.²² Herevî haşiyenin girişinde Fatih Sultan Mehmed'den övgüyle bahsetmektedir.²³ Cârullah'ın mecmuasındaki “Yakub Paşa'nın haşiyesinin Ali et-Tûsî, Molla Hüsrev, Bâlî Paşa, Samsunî, Hayâlî, Hatîbzâde ve Hasan el-Herevî'nin haşiyelerinden daha sonra yazıldığı” şeklindeki (Cârullah, 471, 160a) nottan da haşiyenin yazılış sıralamasına dair bir bilgi edinmekteyiz.

Eser, Seyyid Şerif'in haşiyesi üzerine yazılmış bir haşیه olup “muvesa' vâcib” bahsine kadar olan kısımlar hakkındadır, yani *Muhtasar*'ın dört ana bölümünden ilki olan -mantık, dil ve hükümle ilgili- mebâdi bölümünü kapsamaktadır; ancak hükümle ilgili konunun sondan az bir kısmına da haşiyeye yazılmamıştır.

Hasan el-Herevî'nin haşiyesi, *Şerhu'l-Muhtasar*'ın haşiyeleriyle birlikte birkaç defa basılmıştır: 1-Mısır: Envar-i Ahmed Matbaası, 1316 (Millet, Ali Emiri, 229 s.); 2-Bulak:

²¹ Mesela *Şerhu'l-Muhtasar* ve bazı haşiyelerinin bir arada basıldığı üç ciltlik matbu nüshanın girişinde Hasan el-Herevî el-Fenârî denilerek Hasan Çelebi'nin biyografisi verilmiştir. Bk. İcî, *Şerhu Muhtaşari'l-Müntehâ el-Usûlî* (Tefâtânî, Seyyid Şerif, Hasan el-Herevî ve el-Cîzâvî haşiyeleriyle birlikte), 1:7.

²² Hasan Çelebi hakkında bk. Cemil Akpınar, “Hasan Çelebi, Fenârî”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hasan-celebi-fenari> (12.07.2025).

²³ Bk. İcî, *Şerhu Muhtaşari'l-Müntehâ el-Usûlî*, *Herevî Haşiyesi*, 1:21.

el-Matbaatu'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1316 (1:2-259 arası); 3-Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983 (Bulak baskısının tıpkı basımı); 4-Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004 (1:21 – 668; 2:8-141 arası).

Herevî'nin haşiyesinin Türkiye'deki çeşitli kütüphanelerde de nüshaları bulunmaktadır: 1) Tire, Necib Paşa, 196-2, 30 vr. (istinsah: h.889). Mevcut nüshalar içerisinde en eski tarihli görünen bu nüsha, Hatîbzâde ve Samsunî'nin haşiyelerinin de bulunduğu bir mecmua içinde olup ikinci sırada yer almaktadır, eserlere varak numarası konulmamıştır. 2) Süleymaniye, Cârullah, 548, 103a-143a; 3) Süleymaniye, Cârullah, 2087, 1b-34b; 4) Süleymaniye, Cârullah, 559, 34-43b (bu nüshanın baş tarafından çoğu kısmı eksik olup mecmuanın baş tarafında Molla Hüsrev'in *Mir'ât*'ı bulunmakta, sonra Herevî'nin haşiyesi, ortalarından bir yerden başlamaktadır); 5) Süleymaniye, Hamidiye, 437, 179a-209b.

5. Yakub Paşa b. Hızır Bey (ö. 891/1486), *Hâşiye 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ li-Adûdiddin*

Yakub Paşa, ilk İstanbul kadısı Hızır Bey'in (ö. 863/1459) oğludur. Sahn-ı Seman ve Bursa Sultaniye medreselerinde müderrislik, Bursa'da kadılık yapmış ve bu kadılık görevi sırasında orada vefat etmiştir. *Şerhu'l-Mevâkıf* ve *Şerhu'l-Vikâye* üzerine de haşiyeleri vardır.²⁴ Cârullah mecmuasında haşiyenin baş tarafındaki nota göre Yakub Paşa, eserini Alâuddin Ali et-Tusî, Molla Hüsrev, Yusuf Bâlî, Samsunî, Hayalî, Hatîbzâde ve Hasan el-Herevî'nin haşiyelerinden sonra yazmıştır, ayrıca haşiyelerin asıl nüshalarında Yakub Paşa ile Samsunî'nin birbirlerine itirazlarının yer aldığı kaydedilmiştir (bk. Cârullah, 471, 160a).

Eser, kısa haşiyelerden olup mukaddime kısmında delilin tanımından önceki kısımda sona ermektedir. Eserin tespit edilebilen nüshaları şunlardır: 1) Cârullah 471, 160a-185b; 2) Köprülü, Fazıl Ahmed Paşa, 1628, 101a-122b; 3) Millet, Feyzullah Efendi, 597, 124a-144a (bu nüshanın baş ve son tarafında eksiklik vardır).

6. Hasan b. Abdissamed es-Samsunî (ö. 891/1486), *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid eş-Şerif 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ*

Kaynaklarda Samsunîzâde şeklinde de zikredilen Hasan b. Abdissamed es-Samsunî, Molla Hüsrev'in öğrencisidir. Sahn-ı Seman'da müderrislik, Fatih Sultan Mehmed'in özel hocalığı ve kazaskerlik yapmış, son olarak İstanbul kadılığına atanmış ve bu vazifedeyken vefat etmiştir. Burada zikredilen *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyesi yanı sıra *Telvîh*'in "Mukaddimât-ı Erbaa" kısmı üzerine de bir haşiyesi vardır.²⁵ Ayrıca *Şerhu'l-Mevâkıf*'in ilahiyat

²⁴ Bk. Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'maniyye*, 109; <https://ulema.isam.org.tr/person/yakub-pasa> (12.07.2025).

²⁵ Bk. Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'maniyye*, 96; Hasan Özer, "Molla Samsunîzâde'nin Ta'lika 'ale'l-Mukaddimât-ı Erba'a Adlı Risâlesinin Tahkiki Neşri", 170; <https://ulema.isam.org.tr/person/molla-ha>

bahislerine dair bir ta'likî²⁶ vardır. Cârullah mecmuasındaki haşiyenin başındaki notta “Hasan es-Samsunî'nin Bâli Paşa'nın öğrencisi olduğu” yazılıdır (Cârullah, 471, 55a). Kendi oğlu Samsûnîzâde Muhyiddin Mehmed Efendi (ö. 919/1513) dışında başka öğrencilerinin olması gerekir, çünkü Sahn-ı Semân'da iki defa müderrislik yapmıştır, ancak bunlar hakkında henüz bilgimiz bulunmamaktadır.

Eserin Cârullah nüshasının baş tarafında bu haşiyenin “Ali et-Tusî, Bâli Paşa, Yakub Paşa, Hatıbzâde, Molla Hüsrev ve Hayalî Çelebi'nin haşiyelerinden sonra yazıldığı” ifade edilmektedir (Cârullah, 471, 55a). Zahriyesinde müellif hattıyla yazıldığı belirtilen (Süleymaniye, Kılıç Ali Paşa, 293) nüshanın sonunda, nüshanın 889 yılı Rebîulâhîr ayının sonlarında (Mayıs-Haziran 1484) tamamlandığı yazılıdır. Düzgün bir hatla yazılmış bu nüshanın hem tarihi hem de yazısı bakımından Samsûnî'ye ait olması makuldür, nitekim hüsn-i hatta mahir olduğundan onun Fatih Sultan Mehmet için de eser istinsah ettiği bilinmektedir. Bir nüshanın (Kütahya Vahid Paşa, 199, 1a-25b) zahriyesinde “Samsunî'nin kadim haşiyesidir” şeklindeki nottan eseri iki defa yazıldığı sonucu çıkarılabilir. Nitekim bu nüshanın diğerlerine göre daha kısa olması, sonunda tamamlandığına dair bir kayıt bulunması ve son kısmındaki ibarelerin diğer nüshalardan farklılığı tam bir nüsha olmakla birlikte sonrakilerden farklı olduğunu göstermektedir. Ancak nüsha mukabelesi yapılarak daha doğru bir kanaate varılabilir.

Müellif, haşiyenin girişinde kendi adını zikretmektedir. Eser, kelami mebâdiyle ilgili konuların sonlarına doğru, istisnâî kıyasın kısımlarıyla ilgili bahiste bitmektedir. Eserin Türkiye kütüphanelerinde kırktan fazla nüshası bulunmakta olup bazı nüshaları şunlardır: 1) Süleymaniye, Kılıç Ali Paşa, 293, 1b-60a (zahriyesinde müellif hattı olduğu yazılıdır, tarih: Rebîulâhîr 889); 2) Süleymaniye, Damad İbrahim Paşa, 784, 103a-195a (istinsah tarihi bulunmamakla birlikte zahriyesinde müellif nüshasından istinsah edildiği kayıtlıdır); 3) Süleymaniye, Cârullah, 1140, 1b-100a (istinsah: Muhammed b. Hamza, h. 921); 4) Süleymaniye, Cârullah, 471, 55a-81b; 5) Amasya İl Halk, 988, 1b-47b (istinsah: Mustafa b. Halil b. Veli, Kayseri, 1737); 6) Millet, Feyzullah Efendi, 597, 171b-226b; 7) Nurosmeniye, 4946, 73b-138b; 8) Süleymaniye, Giresun Yazmalar, 54a-93a (istinsah: Karabaşzâde Ahmed el-İzmirî, Ereğli'deki Taraklı Medresesi, Cemaziyelevvel 1143).

7. Yusuf Bâli b. Molla Yegan (ö. 895/1490), *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ*

Yusuf Bâli'nin adı, yukarıda Cârullah mecmuasındaki notlarda da görüldüğü üzere, kayıtlarda hatalı olarak Bâli Paşa diye verilmiştir. Oysa o, sadece müderrislik yapmıştır. Müderrislik görevini de Bursa'da yaptığı ve bu şehrin dışına çıkmadığı anlaşılmaktadır.

san-samsuni (13.07.2025). Ayrıca bk. İmam Rabbani Çelik, *Osmanlı'da Bilginin Üretimi: Telvîh Haşiyelerinde Mukaddimât-ı Erba' Tartışmaları*, tür.yer.

²⁶ Mustafa Sinanoğlu, “el-Mevâkif”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-mevakif> (13.07.2025).

2. Bayezid ve Kanûnî devrinde Bâli Paşa isminde birkaç tane devlet adamının olması sebebiyle sonraki kütüphane kayıtlarında onlarla karıştırılmış olmalıdır.²⁷ Babası Molla Yegan (ö. 865/1461 civarı), Molla Fenârî'nin öğrencisi olup onun vefatından sonra Bursa kadısı olarak görev yapmıştır.²⁸

Yusuf Bâli'nin bu eseri dışında bir de *Telvîh*'in baş taraflarına yazılmış bir haşiyesi vardır (ancak bir nüshasını tespit edemedik, Ayasofya, 4812 mecmuası içinde bu eserin bulunduğu şeklindeki katalog kaydı hatalıdır). Ayrıca *Şerhu Bidâati'l-mübtedi* ve Bâbertî'nin (ö. 786/1384) *İnaye*'si üzerine birer haşiyesi vardır (YEK kataloğunda nüshaları bulunmaktadır; öte yandan aynı katalogda *Şerhu'l-Mevâkıf* üzerine bir haşiyeye kaydı bulunmakla birlikte teyit edemedik). *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyesinin bir nüshasının zahriyesinde (Bursa İnebey, 1199, 55a) Yusuf Bâli'nin "Seyyif Şerif'in Keşşâf haşiyesine bir haşiyesi olduğu, *Telvîh*'in baş tarafına bir haşiyesi ve *Bidâatü'l-mübtedi* adlı bir sarf risalesi" yazdığı kayıtlıdır. Ancak Keşşâf haşiyesi ile ilgili bu not bir karıştırma eseri olmalıdır, çünkü Molla Fenârî'nin de Yusuf Bâli adlı bir oğlu vardır ve onun Keşşâf haşiyesine fevâidi bulunmaktadır.

Eser, kısa bir haşiyeye olup mukaddime kısmında delilin tanımına gelmeden önceki kısımda sona ermektedir. Yusuf Bâli'nin *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyesinin görebildiğimiz nüshaları şunlardır: 1) Süleymaniye, Cârullah 471, 112a-122a (istinsah: İstanbul, h. 1098); 2) Bursa İnebey, 1199, 55b-68a; 3) Çorum Hasan Paşa, 4886, 64b-79a; 4) Tire, Necib Paşa, 199-4, 10 vr. (bu son nüshaya varak numarasını konulmamıştır, son üç nüshanın istinsah tarihi belirsizdir).

8. Hatibzâde Muhyiddin Mehmed Efendi b. İbrahim el-Kastamonî (ö. 901/1496),
Hâşiyeye 'alâ evâil-i Hâşiyeti's-Seyyid 'alâ Şerhi'l-Muhtasar

Hatibzâde, İznik Orhan Gazi Medresesi ve Sahn-ı Semân'da müderrislik, Fatih Sultan Mehmed'in hususi hocalığı gibi çeşitli vazifelerde bulunmuştur. Babasının yanısıra Hızır Bey ve Alâeddin Ali et-Tûsî'ye de öğrenci olmuştur. *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyesi ve *Mukaddimât-ı Erbaa* haşiyesinin yanısıra *Şerhu'l-Vikâye*, *Hâşiyetu't-Tecrid* ve *Şerhu'l-Mevâkıf* gibi eserlere de haşiyeler ve çeşitli konularda risaleler yazmıştır.²⁹

Haşiyenin Cârullah nüshasında Hatibzâde'nin, hocası Alâeddin Ali et-Tûsî'ye itiraz yönelttiği kayıtlıdır (Süleymaniye, Cârullah, 471, 132a). Eser, orta uzunlukta bir haşiyeye olmasına rağmen ancak "yenhasır-ı'l-Muhtasar evi'l-ilm" ifadesine kadar gelmiştir, yani Seyyid Şerif'in haşiyesinin başlarında kalmıştır. Hatibzâde'nin eserini yazdığı döneme dair

²⁷ Bk. Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'maniyye*, 49; Mehmet Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri (III-XIII. Hicri Yüzyıl)*, 345-6.

²⁸ Bk. Abdülkadir Özcan, "Molla Yegân", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/molla-yegan> (01.09.2025).

²⁹ Bk. İlyas Üzümlü, "Hatibzâde Muhyiddin Efendi", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hatibzade-muhyiddin-efendi> (13.07.2025).

yukarıda genel bir bilgi geçmişti, ancak tam yazım tarihine ulaşamadığımız gibi aşağıdaki nüshaların da istinsah tarihi bulunmamaktadır.

Eserin nüshaları şunlardır: 1) Âtîf Efendi, 672, 1b-31a (Rahat okunan, temiz bir nüshadır); 2) Süleymaniye, Cârullah, 471, 132a-159a; 3) Süleymaniye, Esad Efendi, 693, 74a-87b; 88a-89a; 4) Kütahya Vahid Paşa, 200, 1b-11a; 5) Bursa İnebey, 1199, 34b-55a; 6) Tire, Necib Paşa, 196, 19 vr. (bu son nüshaya varak numarası konulmamış olup istinsah tarihi de belirsizdir).

9. Muslihuiddin Mustafa b. Muhammed el-Kestelî/el-Kastallânî (ö. 901/1495), *Hâşiye ‘alâ Hâşiyeti Şerhi Muhtasari’l-Müntehâ*

İlk eğitimini Aydın’da alan Kestelî, daha sonra Bursa’ya giderek Hızır Bey’den ders almıştır. Mudurnu, Dimetoka ve Sahn-ı Seman’da müderrislik, Bursa, Edirne ve İstanbul’da kadılık yapmıştır. Bu görevlerden sonra Fatih Sultan Mehmed tarafından kazasker olarak tayin edilmiş, 2. Bayezid’in tahta çıkmasından sonra emekliye ayrılmıştır.³⁰ Kestelî’nin usul alanında ayrıca *Tavzîh*’in hüsün-kubuhla ilgili “Mukaddimat-ı Erbaa” bahsi üzerine bir haşiyesi vardır. Bunun dışında Taftazânî’nin *Şerhu’l-Akâid*’ine yazdığı haşiye gibi çeşitli ilimlere dair on kadar risale ve haşiyesi bulunmaktadır.

Cârullah mecmuasında, yazılış sırası verilirken Kestelî’nin de haşiyesinden bahsedilmesine ve çeşitli kaynaklarda onun böyle bir haşiyesinin bulunduğu söylenmesine rağmen³¹ yaptığımız taramalarda bu eserin bir nüshasına ulaşamadık. Kütüphane kayıtlarında yanlışlıkla onun adına kaydedilmiş bir nüsha (Süleymaniye, Hasan Hüsnü Paşa, 1189, 71 vr.) *Şerhu’l-Muhtasar*’ın Seyyid Şerif haşiyesidir.

10. Şeyhülislam Efdalzâde Hamidüddin b. Efdalüddin el-Hüseynî (ö. 908/1502), *Hâşiye ‘alâ Hâşiyeti’s-Seyyid ‘alâ Şerhi Muhtasari’l-Müntehâ li’l-Adûd*

Efdalzâde Hamidüddin Efendi, Bursa Muradiye ve Fatih Sahn-ı Seman medreselelerinde müderrislik, İstanbul ve Edirne kadılığı, son olarak da şeyhülislamlık görevlerinde bulunmuştur. Molla Yegan’ın öğrencisidir. Talebeleri arasında oğlu Efdalzâde Salahaddin Musa Çelebi (ö. 963/1556), Fenârîzâde Muhyiddin Mehmed (ö. 954/1548) ve Sünbül Sînan (ö. 936/1529) gibi isimler vardır. *Şerhu’l-Muhtasar* haşiyesi yanısıra Mahmûd el-İsfahânî’nin (ö. 749/1349) *Metâli’u’l-enzâr*’na bir haşiyesi, *Hidaye* üzerine ta’likâtı ve birkaç risalesi vardır.³²

³⁰ Bk. Salih Sabri Yavuz, “Kestelî”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kesteli> (13.07.2025).

³¹ Bu konuda bk. Boynukalın, *Fıkıh Usulü Âlimleri ve Eserleri*, 356.

³² Bk. Cahit Baltacı, “Hamîdüddin Efendi, Efdalzâde”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hamiduddin-efendi-efendi-efdalzade> (14.07.2025); <https://ulema.isam.org.tr/person/efdalzade-hamiduddin-efendi> (14.07.2025); Şükrü Özen, “Molla Lutfi’nin İdamına Karşı Çıkan Efdalzâde Hamîdüddin Efendi’nin Ahkâmü’z-Zındık Risalesi”, 7-16.

Bazı nüshalarda yer almamakla birlikte müellifin adı, haşiyenin girişinde “Hamîd b. Efdaliddin el-Hüseynî” şeklinde verilmektedir (Damad İbrahim Paşa, 453, 66b; Fatih, 1277, 1b; Cârullah 471, 1b). Eser, Seyyid Şerif'in hâşiyesinde kelami mebâdi üzerine yazılmış olup tasdikât bahislerinin sonuna yakın, istisnâî kıyasın muttasıl ve munfasıl olarak ikiye ayrılmasını işleyen mebhasın ortalarında bitmektedir.

Yukarıda geçtiği üzere Cârullah mecmuasındaki notlara göre Fatih-2. Bayezid döneminde yazılan haşiyelerin sonuncusu Efdalzâde'ye aittir. Eserin otuzdan fazla nüshası bulunmakta olup bazıları şunlardır: 1) Süleymaniye, Cârullah, 466, 1b-36b (İstinsah: Cemâziyelâhir 923); 2) Süleymaniye, Damad İbrâhim Paşa, 453, 66b-140b (kenarında minhuvât notları vardır); 3) Beyazıt, 3945, 157b-216a; 4) Nurosmeniye, 1324, 1a-35a; 5) Süleymaniye, Hamidiye, 437, 1b-77b (istinsah: Muhammed b. Mustafa, Rebiâlâhir 1104, kenarında minhuvât notları vardır); 6) Âtîf Efendi, 1599, 172b-209a (istinsah: Mustafa b. Receb b. Mustafa el-Kangırî, h. 1096); 7) Rodos Hafız Ahmed Ağa, 778, 70b-146b; 8) Köprülü, Mehmed Asım Bey, 55, 1b-72a.

11. Şemseddin Muhammed b. Şihabeddin Ahmed eş-Şirvanî (ö. 892/1497?), *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ*

Hayatı ve kimliği hakkında bilgi bulunmamaktadır. Eğer kütüphane fihristlerinde ve rilen vefat tarihi doğruysa Fatih döneminde yaşamış olmalıdır, ancak yukarıda ismi zikredilen ve Fatih döneminde İstanbul ve Bursa'da haşiye yazmış diğer muhaşşilerin ona, onun da onlardan herhangi birine atıf yapmaması dolayısıyla onlarla irtibatının bulunmadığı sonucu çıkarılabilir. Eserinin nüshalarının Amasya'da bulunması sebebiyle söz konusu bölgede yaşamış veya bir süre bulunmuş olmalıdır.

Eserin bir nüshasını tespit edemedik. Kataloglarda Şirvânî adına kayıtlı olan bir nüsha (Amasya Beyazıt, 896, 96b-165a, istinsah: Abdülmuttalib b. Mustafa b. Abdülmuttalib, 27 Ramazan 1183) Seyyid Şerif'in kendi haşiyesidir; diğer haşiyenin (Amasya Beyazıt, 906, 149b-199b) ise mürekkebi karışmış, çoğu yerde okunamaz hale gelmiş haldedir ve kime ait olduğunu tespit etmek zordur. Bu her iki nüshada müellifin adı yer almamaktadır, nüshaların Şirvânî'ye izafe edilmesi ancak katalog yoluyla. Aynı kütüphanede Şirvanî adına kayıtlı bir nüsha, İcî'nin *Şerhu'l-Muhtasarı* ile Taftazânî'nin haşiyesinin birer nüshasını içeren bir mecmuadır, muhtemelen kenarındaki notlar sebebiyle Şirvânî adına kaydedilmiştir (Amasya Beyazıt, 553, 30b-103a). Dolayısıyla bu mecmua ve muhtemel diğer kaynaklar üzerinde yapılacak daha ayrıntılı bir araştırma sonucu Şirvânî'nin hem kimliği ve Amasya ile bağlantısı hem de *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyesinin olup olmadığı hususu açıklık kazanabilir.

12. Mir Ebu'l-Feth (ö. 926/1520 sonrası), *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ*

Bu eserin -İstanbul'da yazılan ve Kanûnî Sultan Süleyman'a ithaf edilen- 926/1520 tarihli Ragıp Paşa nüshasının zahriyesinde "Hâşiyetu Mir Ebu'l-Feth" şeklinde bir kayıt düşülmüştür, ancak müellifin adına ve kimliğine dair bunun dışında eserin girişinde veya başka bir yerinde açıklama yer almamaktadır. İsminden hareketle Osmanlı'dan himaye arayışında olan İranlı bir alim olduğu düşünülebilir. Sonraki kitabiyat ve tabakat eserlerinde bu eser ve müellifi hakkında bilgi bulunmamakla birlikte en yakın isim, âdâbu'l-bahs ve mantık haşiyeleriyle meşhur olan Ebu'l-Feth b. Mahdum el-Hüseynî'dir (ö. 976/1568). Bu zatın *Risale fi'l-Makûlât-i'l-aşer* isimli eserinin³³ girişinde başka bir hükümdar için kullandığı ithaf ifadeleri ile *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyesinin girişindeki ithaf ifadeleri benzerlik göstermektedir. Bu haşiyenin müellifinin söz konusu Ebu'l-Feth b. Mahdum olduğu ve haşiyenin müellif hattı olduğunun kabul edilmesi halinde Ebu'l-Feth b. Mahdum'un hayat hikayesiyle ilgili açıklanması gereken ciddi bir değişiklik ortaya çıkar.³⁴ Öte yandan haşiyenin müellif hattı olmadığı, başka bir nüshadan İstanbul'da sultan için istinsah edildiği de düşünülebilir, ancak nüshada buna işaret eden herhangi bir kayıt yoktur. Müellifin adını ve kimliğini kesinleştiremediğimiz için şimdilik zahriyedeki ismin, eserin müellifi olduğunu, ancak bu zatın Ebu'l-Feth b. Mahdum'dan farklı bir kişi olduğunu kabul ediyoruz.³⁵

³³ Cârullah, 1865. Bu nüsha 950/1543 tarihli olup Ebu'l-Feth b. Mahdum el-Hüseynî kendi ismini açıkça yazar (1a). Ebu'l-Feth, kendi adını verirken "Mîr" unvanını kullanmamaktadır. Mecmuanın zahriyesinde, adı *Risâle-i Tahkîk-i Makûlât-i Aşer* şeklinde verilen bu risale dahil mecmuadaki üç risalenin müellif hattı olduğu kayıtlıdır.

³⁴ Ebu'l-Feth b. Mahdum hakkında bk. Khaled el-Rouayheb, *The Development of Arabic Logic (1200–1800)*, 114-115. Halid er-Ruvehyb'in verdiği bilgilere göre Ebu'l-Feth'in İstanbul'a 1520 gibi erken bir tarihte gelmiş olması uzak bir ihtimaldir. Ruveyhib bu alimin ismini Mir Ebu'l-Feth b. Mahdum el-Hüseynî el-Arabşahî şeklinde vermekte ve Erdebil'de vefat ettiğini söylemektedir.

³⁵ Burada işaret edilmesi gereken bir husus da kütüphane fihristlerinde Mir Ebu'l-Feth lakaplı iki alimin isimlerinin karıştırılarak ilgili eserlerin nispet edilmesidir. Bazen "Mir Ebû'l-Feth b. Mahdum et-Ta-cû's-Saîdî el-Erdebilî", bazen de "Tacu's-Sa'idî Mir Ebu'l-Feth Muhammed b. Emin el-Erdebilî" şeklinde verilen isimler hatalı olup doğrusu iki ayrı alimin varlığıdır: Tâcu's-Saîdî Muhammed el-İrakî (ö. ?), Kadızâde-i Rûmî'nin öğrencisi olup 9./15. yüzyılda yaşamıştır. Hocasının eserine yazdığı *Hâşiye 'alâ Şerhi Eşkâlî't-Te'sîs* adlı haşiyesi meşhurdur. Nitekim bu eserin Fatih nüshasının başında kendisini "Ebu'l-Feth Muhammed el-Hâdî Ebu Nasr b. Ebî Saîd el-Hüseynî el-İrakî el-med'uv bi-Tâc es-Saîdî" olarak tanıtır (Fatih, 3401, 185b; nüsha 911 yılında istinsah edilmiştir). Başka nüshalarda az bir farklılıkla "Ebu'l-Feth Muhammed b. el-Hâdî Ebî Nasr b. Ebî Saîd el-Hüseynî el-İrakî el-med'uv bi-Tâc es-Saîdî" şeklinde de geçmektedir. Bu alim hakkında ayrıca bk. Kâtip Çelebi, *Süllemu'l-Vusûl*, 4:282, 5:23. Diğerleri ise yukarıda bahsi geçen ve 16. yüzyılda yaşamış olan "Ebu'l-Feth b. Mahdum el-Hüseynî'dir (eserlerinin gördüğümüz nüshalarında kendisini bu şekilde adlandırır, Erdebilî nisbesini zikretmez; bu nisbe, kendi vatanının Erdebil olması veya sonradan oraya yerleşmiş olması sebebiyle katalog kayıtlarında zikredilmiş olabilir); Devvânî'nin Taftazânî'nin *Tehzîbu'l-Mantık ve'l-Kelâm* adlı eserine yazdığı şerhe haşiyesi ve *Hâşiye 'alâ Şerhi Molla Hanefî 'alâ Âdâbî'l-Adudiyye* adlı eseriyle tanınır.

Bu nüsha ile ilgili bir başka sorun, eserin Sultan Süleyman'a (yön. 1520-1566) ithafı ile kitabet tarihinin çelişmesidir. Çünkü eserin bitirildiği "Muharrem 926"da padişah henüz Yavuz Sultan Selim'dir (vefatı Şevval 926/Eylül 1520). O halde ithaf kısmının daha sonra, Kanûnî tahta çıktıktan sonra eseri ona takdim etmek üzere yazılmış -veya önceden yazılan ibarenin değiştirilmiş- olduğu söylenebilir (istinsah tarihinin, hatalı olması veya müsveddinin tarihi olması da mümkündür, ancak ilk ihtimal daha makul görünmektedir).

Eser, Seyyid Şerif'in hâşiyesinin kelami mebâdi bölümü üzerine yazılmış olup tasdikat bahislerinin sonuna yaklaşmıştır (istisnâî kıyasın muttasıl ve munfasıl olarak ikiye ayrılmasını işleyen mebhasın ortalarında "yelzemuhu li-ecli't-tenâfi taaddudu'l-lâzım" ibaresine yazılan açıklamalarla son bulmaktadır, Ragıp Paşa, 383, 120b-121a).

Müellif, eserin girişinde Seyyid Şerif'in hâşiyesinin pek çok tahkiki içeren, vehimleri izale eden ve dakik hususlara işaret eden büyük bir eser olmasına rağmen eserin zorluğu sebebiyle pek çok fâzıl kişinin onun *hakâik* ve *dakâik*ına muttali olamadığını, *ferâidini* ve *harâidini* çıkaramadığını, manâsını çözmekle yetinip iz '*an derecesine* ulaşamadığını, kimilerinin eserin müşkilleri çözemeyip bocaladığını, kimilerinin de zayıf itirazlarda bulunduğunu, kendisinin ise uzun süre eseri mütalaa ettiğini, daha önce başkasına nasip olmayan bir şekilde müşkil yerleri çözdüğünü, itirazları defettiğini, daha önce bahsettiği hususları (hakâik, dakâik, ferâid ve harâid) anlayıp açıkladığını ileri sürmektedir (Ragıp Paşa, 383, 1b-2a). Eserin yazıldığı tarih ve yer göz önünde bulundurulduğunda buradaki tenkitlerin -her ne kadar eser boyunca ilgili kişilere atfı yapmasa da- kısa sayılabilecek bir süre önce, 15. yüzyılda aynı konular etrafında hâşiyeye yazan yukarıdaki alimlere yönelik olduğu sonucuna varılabilir. Ancak sonraki hâşiyelerde Mir Ebu'l-Feth'e atfı yapılmaması ve fazla nüshasının bulunmaması, eserin ulema arasında dolaşıma girmediğini göstermektedir.

Eserin iki nüshasını tespit edebildik: 1) Eserin -muhtemelen Sultan'a sunulmuş- ilk sayfaları tehzibli nüshası (Ragıp Paşa, 383, 1b-121a) Kanûnî Sultan Süleyman'a ithaf edilmiş (2b) olup ferağ kaydında "926 yılı Muharrem ayının ortalarında Konstantiniyye'de tamamlandığı" [Ocak 1520] ifade edilmektedir (121a). Yine aynı yerde "eserin telif, nizam, tertib ve intizamının" söz konusu tarihte "Pazartesi gecesi fecre yakın" bir vakitte tamamlandığı söylenmektedir. Nüshanın başından sonuna birçok yerinde metindekiyle aynı hatla minhuvat kayıtları vardır. 2) Eserin bir diğer nüshası ise (Âtîf Efendi Ktp., Âtîf Efendi, 701, 87b-154b) h.1191'de istinsah edilmiştir. Bu nüshanın sonunda da yukarıdaki nüshanın ferağ kaydı tarihiyle birlikte verilmiş, ayrıca istinsah tarihi (1191) eklenmiştir. Bu nüshada ilk nüshanın kenarındaki minhuvât kayıtları da aynen aktarılmış görünmektedir.

13. İlyas er-Rumî (ö. 929/1523), *Hâşiye ‘alâ Hâşiyeti’s-Seyyid ‘alâ Şerhi’l-Adûd ‘ale’l-Muhtasar*

Aslen Dimetokalı olan Şücâuddin İlyas er-Rûmî, Dimetoka, Filibe, Edirne ve İstanbul’da Sahn-ı Semân Medresesi’nde müderrislik, Edirne ve Bursa’da kadılık yapmıştır. Sinan Paşa (ö. 891/1486) ve Alâeddin Ali et-Tûsî’nin öğrencisidir. Başta iki oğlu olmak üzere birçok öğrencisi bulunmaktadır. Bu eseri yanısıra *Hâşiyetu Şerhi’t-Tecrîd*, *Hâşiyetu’l-Hayâlî ‘alâ Şerhi’l-Akâid*, *Hâşiyetu Şerhi’ş-Şemsiyye* ve *Hâşiyetu Şerhi Metâlii’l-enzâr* gibi çeşitli eserler üzerine de haşiyeleri vardır.³⁶

İlyas er-Rûmî’nin bu eserinin tespit edebildiğimiz kadarıyla tek nüshası bulunmaktadır (Cârullah, 2087, 69b-124b). Bu nüshanın içinde bulunduğu mecmuanın zahriyesinde nüshanın İlyas er-Rûmî’ye nispet edilmesi dışında, metinde ona aidiyetini gösteren bir ifade bulunmamaktadır. Metnin kenarında çok sayıda minhuvat kaydı ve bazı yerlerde Cârullah’ın kendi notları vardır.

Orta hacimli bir haşiye olan bu eser, tıpkı bir önceki eser gibi, Seyyid Şerif’in haşiyesinde kelami mebâdi üzerine yazılmış olup tasdikât bahislerinin sonuna yaklaşmıştır; istisnâî kıyasın muttasıl ve munfasıl olarak ikiye ayrılmasını işleyen mebhasın ortalarında “bi-mâ lâ hâcete maahu ilâ hâze’l-icmâl” ibaresiyle son bulmaktadır (124b).

14. İbn Bilal, Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Bilal el-Aynî el-Halebî, (ö. 957/1550), *Hâşiye ‘alâ Şerhi Muhtasari İbni’l-Hacib*

Aslen Antepli olan İbn Bilal, Haleb Ulu Camii’nde ders vermekle meşgul olmuş, Haleb’de vefat etmiştir. Bu eseri yanısıra Beyzâvî tefsirine bir haşiyesi ve çeşitli risaleleri bulunmaktadır.³⁷

Yukarıda geçen diğer birçok eserden farklı olarak bu haşiye doğrudan İcî’nin şerhi üzerine yazılmış bir haşiyedir. Tespit edebildiğimiz tek nüshası (Süleymaniye, Ayasofya, 964, 1b-224a, müstensih: Ömer b. Ahmed b. Muhammed Halife b. ez-Zekî el-Halebî eş-Şâfiî es-Sa’dî, istinsah tarihi belirsizdir) Kanûnî Sultan Süleyman’a ithaf edilmiştir. Düzgün ve rahat okunur bir hatla yazılan nüshada satır sayısı az olmakla birlikte eser yine de hacimlidir. İbn Bilal’in haşiyesi, İcî’nin şerhinde kelami mebâdi bölümünde tasavvurât bahislerinin sonuna kadar olan kısma yazılmıştır.

³⁶ Bk. Taşköprizâde, *eş-Şakâiku’n-Nu’maniyye*, 192-3; Boynukalın, *Fıkıh Usulü Âlimleri ve Eserleri*, 369-370; <https://ulema.isam.org.tr/person/suca-i-lyas-rumi> (14.07.2025).

³⁷ Bk. Boynukalın, *Fıkıh Usulü Âlimleri ve Eserleri*, 378; <https://ulema.isam.org.tr/person/i-bn-bilal> (14.07.2025).

15. Mirzacan Habibullah b. Abdullah eş-Şirazî (ö. 994/1596), *Hâşiye 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ*

Şiraz'da doğan ve orada yetişen Mirzacan Habibullah'ın hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Celaleddin ed-Devvânî'nin tilmizlerinden Cemaleddin Mahmud eş-Şirazî'nin (ö. 993/1584) öğrencisidir. Bu eserin yanısıra felsefe, kelim ve tefsir gibi farklı alanlara dair haşiyeler yazmıştır. Öğrencileri arasında Hüseyin el-Halhâli ve Yusuf b. Muhammed el-Karabağî (ö. 1035/1626) de vardır.³⁸

Mirzacan, eserini “Sultan Murad Han”a ithaf etmekte ve onu “nâsıru's-Şeria” olarak nitelemekte, “i'lâu's-Şeria ve's-Sünen”e muvaffak olması için ona dua etmektedir (Şehid Ali Paşa, 623, 2a-3a). Onun yaşadığı tarihler Osmanlı hükümdarı 3. Murad (yön. 1574-1595) dönemine denk gelmektedir. Söz konusu dönemde 1578-1590 arasında Osmanlılar Özdemiroğlu Osman Paşa (ö. 993/1585) komutasında Azerbaycan'ın Şirvan bölgesine sefer düzenlemişler, Şamahı, Bakü, Derbend gibi şehirler dahil bu bölgeyi Safevîler'den almışlardır.³⁹ Mirzacan, söz konusu dönemde Şiraz'dan bu bölgeye veya bir başka Osmanlı eyaletine gelmiş ve eserini de orada telif etmiş olabilir.

Mirzacan Habibullah'ın eseri en hacimli haşiyelerdendir. Müellifin yaşadığı dönemde istinsah edilen (Cârullah, 475, istinsah: Şaban 988/Ekim 1580) bir nüshadan eserin bu tarihten önce telif edildiği sonucu çıkmaktadır, buna yakın bir tarihte telif edilmiş olabilir.

Müellif, eserini doğrudan İcî'nin şerhi üzerine haşiye olarak yazmış, İcî'nin mantıkla ilgili kısmı yeterince açıkladığını söyleyerek eserine lügavî ilkeler kısmından başlamıştır (Cârullah, 1310, 105b). Müellif, doğrudan İcî'nin şerhine haşiye yazmış olmasının yanısıra diğer haşiyelerin çoğundan farklı olarak mebâdiyle sınırlı kalmamış, nesih konusunun sonuna kadar olan konuları işlemiş, kıyas ve sonrasındaki konulara girmemiştir.

Türkiye kütüphanelerinde Mirzacan Habibullah'ın haşiyesinin 17 nüshası bulunmakta olup bunlardan bazıları şöyledir: 1) Süleymaniye, Yeni Cami, 321, 1b-230b; 2) Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 623, 1b-444b; 3) Süleymaniye, Mehmet Nuri Efendi, 1b-229b (istinsah: Abdurrauf el-Ferâbî?, Zilhice 1325 [Ocak 1908]); 4) Süleymaniye, Cârullah, 475, 1b-274a (baş tarafında giriş ve ithaf kısmı eksik olan bu nüshanın ferağ kaydında Şaban 988 tarihinde istinsah edildiği yazılıdır); 5) Süleymaniye, Murad Molla, 653, 1b-307a (bu nüshanın da baş tarafında giriş ve ithaf kısmı eksik olup ferağ kaydında Şevval 1023'te [Kasım 1614] istinsah edildiği yazılıdır); 6) Ragıp Paşa, 386, 1b-214a (bu nüshanın da baş tarafında giriş ve ithaf kısmı eksiktir, istinsah: İbn Muhammed Yusuf Hüseyin el-Hüseyinî, İsfahan, 1067 [1657]); 7) Köprülü, Fazıl Ahmed Paşa, 489, 1b-141b (rahat okunan, düzgün hatlı bir nüshadır).

³⁸ Bk. Katib Çelebi, *Süllemu'l-Vusûl*, 2:10; Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, 2:474; Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, 392.

³⁹ Mustafa Aydın, “Şirvan”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sirvan> (16.07.2025).

16. Seyyid Hüseyin b. Hasan el-Hüseyinî el-Halhâlî (ö. 1014/1605), *Hâşiye/Ta'likât 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ*

Eş'arî Şâfiî bir alim olan Hüseyin el-Halhâlî,⁴⁰ günümüzde İran Azerbaycanı olarak bilinen bölgede Erdebil eyaletinde küçük bir şehir olan Halhal'dendir.⁴¹ Mirzacan Habibullah eş-Şirazî'nin en meşhur öğrencisidir. Ancak Mirzacan'dan Şiraz'da mı Erdebil'de mi yoksa başka bir yerde mi ders aldığı hususu belirsizdir. Halhâlî'nin öğrencileri arasında Muhammed Emîn eş-Şirvanî (ö. 1036/1627),⁴² Şeyhülislam Hoca Abdürrahim Efendi (ö. 1066/1656)⁴³ ve Abdülkerim b. Süleyman el-Kûrânî (ö. ?) gibi isimler bulunmaktadır. Bu öğrenciler ve yukarıda Şirvan'la ilgili anlatılanlar da göz önüne alındığında Halhâlî'nin Osmanlı topraklarına gelmiş ve orada bir medresede bu öğrencilere ders vermiş olması ihtimali artmaktadır. Aslen Şirvanlı olan Muhammed Emin eş-Şirvânî'nin Halhâlî'den nerede ders aldığı hususu belirsiz olsa da Şirvan bölgesinde veya ailesiyle birlikte göç ettiği Diyarbakır'da ders almuş olması muhtemeldir.

Gerek öğrencilerinin kendisinden akaid, kelim, mantık gibi ilimleri okuduğunun belirtilmesinden gerekse telif ettiği eserlerden, Halhâlî'nin aklî ilimler alanında yetkin bir alim olduğu anlaşılmaktadır. Zirikli (ö. 1396/1976) onu kelim ve tefsir alimi olarak niteler. Nitekim Osmanlı kelim icazetnamelerinde onun adı da geçmektedir.⁴⁴ Osmanlı medreselerinde çok okunan eserleri arasında onun özellikle *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye*'ye yazdığı haşiyesi vardır.⁴⁵ Türkiye'deki yazma eser kütüphanelerinde Halhâlî'nin çeşitli eserlerinin toplam dört yüzden fazla nüshası bulunmaktadır.

Halhâlî bu haşiyesini, Seyyid Şerif el-Cürçânî'nin haşiyesi üzerine yazmıştır ve eser, kelami mebâdi kısmıyla sınırlıdır (tasdikât bahislerinde istisnâî kıyasın kısımlarının anlatıldığı konularda sona ermektedir). Haşiyenin giriş kısmında kendi adını vermekte ve eseri, "ta'likât" olarak anmaktadır. Yine girişte müellif, yapacağı işi üç kelime üzerinden açıklamaktadır: 1) haşiye üzerine açıklama-tenkit-tashihi-ilave türünden notlar konulması (ta'likât), 2) zeki kimselerin bile çoğu kere farkına varmadığı incelikli (dakâik) hususlara

⁴⁰ Bk. Zirikli, *el-A'lâm*, 2:235; Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, 2:122; Boynukalın, *Fıkah Usulü Alimleri ve Eserleri*, 397.

⁴¹ Halhal için bk. Marcel Bazin, "Khalkhal", <https://www.iranicaonline.org/articles/khalkhal> (23.08.2022).

⁴² Ramazan Altuntaş, "Şirvânî, Sadreddinzâde", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sirvani-sadreddinza-de> (23.08.2022).

⁴³ Mehmet İpşirli, "Abdürrahim Efendi, Hoca", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdurrahim-efendi-hoca> (23.08.2022).

⁴⁴ Bk. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi: Medrese Programları, İcazetnameler, Islahat Hareketleri*, 119.

⁴⁵ Bk. Bilgin Aydın – İsmail E. Erünsal, "Tereke Kayıtlarına Göre Osmanlı Medrese Talebelerinin Okuduğu Kitaplar (XVII-XX. Yüzyıllar)", 118.

dair açıklamalar yapılması (tavzihât) ve 3) yine çoğu kimsenin muttali olmadığı kapalı hususların ayrıntılarının ortaya konulması (tafsilât).⁴⁶

Halhâlî'nin *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyesinin Türkiye kütüphanelerinde kırktan fazla nüshası bulunmaktadır. Bu nüshaların bir kısmı 17., çoğunluğu ise 18. yüzyılda istinsah edilmiş görünmektedir. Burada bu nüshaların birkaçını zikredeceğiz: 1) Süleymaniye, Amcazâde Hüseyin, 448, 1b-36b (istinsah: Ali b. Hüseyin, Rebiülevvel 1070 [Kasım 1659], Medresetu'l-Kâsımî, Beledî'l-Mardinî?); 2) Süleymaniye, Murad Molla, 655, 1b-32b (istinsah: Abdülcemîl el-Kırımî, 1088 [1677], Beldet-i Harîr?); 3) Beyazıt, 1759, 143b-173b; 4) Âtîf Efendi, 681, 77-128; 5) Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, 646, 33b-77b (istinsah: Mustafa b. Mehmed, 1078); 6) Ragıp Paşa, 384, 1b-28b (Katalogta yazarı hatalı olarak Şemseddin Muhammed b. Muzaffer Halhâlî olarak kaydedilmiştir, hattı düzgün fakat son tarafı eksik bir nüshadır); 7) Süleymaniye, Murad Molla, 656, 1b-54a; 8) Süleymaniye, Ragıp Paşa, 1466, 164b-208b (Kenarında yoğun şekilde notlar bulunan bir nüshadır).

17. Tefsirî Mehmed Efendi, Mehmed/Muhammed b. Hamza el-Ayntabî es-Sivasî (ö. 1111/1699), *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid li-Şerhi'l-Adûd 'alâ Muhtasari'l-Müntehâ*

Tefsirî Mehmed Efendi, aslen Anteplidir; Amid, Trablusşam, Dimaşk ve Kahire gibi çeşitli yerlerde eğitimini tamamladıktan sonra yirmi yaşında Sivas'a yerleşmiş ve ilmi faaliyetlerini orada Şifâiyye Medresesi'nde sürdürmüştür. Önemli öğrencileri arasında Ahmed b. Muhammed el-Kazâbâdî (ö. 1163/1750) ve Saçaklızâde Mehmed Efendi el-Maraşî (ö. 1145/1732) gibi isimler vardır. Tibyan Tefsiri tercümesiyle tanınan Mehmed Efendi'nin çok sayıda eseri vardır.⁴⁷

Eserin sonunda müellifin kendisinin de ifade ettiği üzere bu haşiye, Seyyid Şerif'in *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyesinin mebdî kısmında iktiranî kıyasın sonuna kadar olan meseleler üzerine yazılmıştır. Bu haşiyenin 11 civarında nüshası bulunmaktadır, bazı nüshaların son tarafları eksiktir. Nüshaların bazıları şunlardır: 1) Manisa, Akhisar Zeynelzâde, 85, 1b-52a (istinsah: Mahmud b. Seydî el-Ednevî?, Sivas, Zilhicce 1094 [Kasım-Aralık 1683], müellife kıraat edilerek yazılmış tam bir nüshadır); 2) Süleymaniye, Giresun Yazmalar, 318, 1b-53b (istinsah: Karabaşzâde Ahmed el-İzmirî, Ereğli'deki Taraklı Medresesi, Cemaziyelâhîr 1143; nüshanın zahriyesinde asıldan istinsah edilmiş bir nüshadan istinsah edildiği yazılıdır); 3) Süleymaniye, Mihrişah Sultan, 92, 99b-155b (Muhammed b. Ali b. Nebi, Ankara, 1123); 4) Kütahya Vahid Paşa, 193, 1b-49b; 5) Manisa, Manisa İl Halk, 3197, 128a-189b.

⁴⁶ Bk. *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid eş-Şerif 'alâ Şerhi'l-Muhtasar*, Süleymaniye, Mihrişah Sultan, 92, 158b.

⁴⁷ Tefsirî Mehmed Efendi hakkında bk. Talip Mert, "Tefsiri Mehmed Efendi", 7-17; Recep Arpa, "Tibyan Tefsiri", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tibyan-tefsiri> (16.07.2025); <https://ulema.isam.org.tr/person/debbagzade-tefsiri-mehmed-efendi> (16.07.2025).

18. Kara Halil b. Hasan el-Birgivi el-Aydîni (ö. 1123/1711), *Hâşiye ‘alâ Hâşiyeti’s-Seyyid Şerif ‘alâ Şerhi Muhtasari’l-Müntehâ*

Fâzıl Kara Halil Efendi diye de bilinen Kara Halil, aslen Birgi’denir. İstanbul’da Bayezid, Sahn-ı Seman, Süleymaniye Dârulhadisi başta olmak üzere birçok medresede müderrislik yapmış ve çeşitli vilayetlerde kazâ ile ilgili görevler üstlenmiştir. İstanbul’da vefat eden Kara Halil, Şeyhülislam Minkarîzâde Yahya Efendi’ye (ö. 1088/1678) muidlik yapmış, Seyyid Abdürrahim b. Ebi’l-Lutf el-Kudsi (ö. 1104/1692) gibi çeşitli alimlerden de ders almıştır. Çok yönlü bir alim olan Kara Halil, kelim, felsefe, mantık, münazara, usul, fıkıh, belağat, nahiv ve tefsir dallarında irili ufaklı birçok eser telif etmiştir.⁴⁸ Mantık alanındaki ihtisasıyla öne çıkan Kara Halil’in *Cilâu’l-Enzâr fî Halli Avîsati’l-Efkâr* adlı mantık eseri Osmanlı son döneminde basılmıştır. Usul alanında bu haşiyesi dışında bir de Sadruş-şeria’nın *Tavzîh*’i ile Fenârîzâde Hasan Çelebi’nin *Telvîh* haşiyesinin bazı yerlerine yaptığı açıklamalardan oluşan bir ta’lîki bulunmaktadır (Nurosmâniye, 1315, 1b-20a). Fûru fıkıh alanında ise Bâbertî’nin *Înâyê*’si ile Molla Hüsrev’in *Dürer*’ine birer haşiyesi, bunun yanı sıra birçok küçük haşiyesi bulunmaktadır (bunların bir kısmını toplayan bir mecmua için bk. Nurosmâniye, 1490, 1b-124b). Kütüphane kataloglarında bu zat, Kara Halil b. Mehmed el-Konevî (ö. ?) ile karıştırılabilmektedir.

Kara Halil Efendi’nin *Şerhu’l-Muhtasar* haşiyesinin tek nüshasını tespit edebildik (Nurosmâniye, 1327, 1b-46a). Herhangi bir ithaf ifadesi bulunmayan, tehzibli olan bu nüshanın başında müellif kendisini Halil b. Hasan el-Aydîni olarak tanıtmakta, künyesini de Ebu’l-Felâh olarak kaydetmektedir (1b). Nüshanın istinsah tarihi bulunmamaktadır. Orta hacimli olan eser, Seyyid Şerif haşiyesinin mukaddime kısmıyla sınırlıdır (“ilâ istinbâtî’s-sanâ’i ve’z-zevât” ibaresiyle sona ermiştir). Eserin çoğu yerinde “İbnu’l-Efdal” denilerek Efdalzâde’nin haşiyesine atıf yapılmış ve bu haşiyeye dikkate alınarak yorum yapılmıştır. Kenarında çok miktarda minhuvât kaydı bulunmaktadır.

Kara Halil, telif sebebi olarak müzakere esnasında kendisine yapılan teklifi dile getirmektedir. Anlaşıldığı üzere ders/eğitim amaçlı olarak haşiyeyi kaleme almıştır. Kara Halil Efendi, haşiyedeki hedefini şu şekilde açıklamaktadır: “Kavâidin takriri, anlaşılması zor yerlerin açıklığa kavuşturulması (*tahrîru’l-maâkud*), makâsıdın tefsiri, faidelerin çoğaltılması, uzunca yazılmış cümlelerin tenkihi, meramı zabt etmekle yetinilen yerlerin tavzihi” (1b). Bu ifade, Osmanlı’da geç dönem haşiyelerin yazılış sebebine ve haşiyeden nelerin beklendiğine dair derli toplu bir açıklama getirmektedir.

⁴⁸ Bk. Şeyhî, *Vekâyi’u’l-Fuzalâ*, 3:2506-2510; Muradî, *Silku’d-Dürer*, 3:3; Ziriklî, *el-A’lâm*, 2:316-7; Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, 422; <https://ulema.isam.org.tr/person/fazil-kara-halil-efendi> (17.07.2025). Bu zatın mantıkla ilgili görüşleri hakkında bk. Harun Kuşlu, “Kara Halil’in Fenârî Haşiyesi’nde Formel Mantık Konularının Ele Alınışı”, 479-491; hadisile ilgili bir haşiyesi hakkında bk. Bekir Özudoğru, “Kara Halil Efendi ve Nüzhe Hâşiyesi Özelinde Osmanlı Dönemi Hadis Usulü Literatüründe Hâşiye Yazıcılığı”, 605-636.

19. Saçaklızâde Mehmed/Muhammed b. Ebu Bekr el-Mar'aşî (ö. 1145/1732), *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ*

Saçaklızâde, Maraşlı olup eğitimini Sivas ve Dımaşk gibi çeşitli yerlerde tamamladıktan sonra Maraş'a dönmüş, orada eğitim ve irşad faaliyetleri yürütmüştür. Hocaları arasında Tefsiri Mehmed Efendi ve Abdülganî en-Nablusî gibi meşhur isimler vardır. Farklı ilim dallarında çok sayıda eser kaleme alan müellif günümüzde daha çok *Tertîbu'l-ulûm* adlı eseriyle tanınır.⁴⁹

Saçaklızâde'nin bu haşiyesi nisbeten küçük hacimli haşiyeler arasındadır. Müellif, h. 1144 yılında kendisine gelen Ahmed es-Seyyid el-Hâzım en-Nevşehrî ile Yemliha el-Esirî el-Âmidî isimli iki kişinin Seyyid Şerif'in *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyesini açıklamasını (*ifâde*) talep ettiklerini, yaşlılığını gerekçe göstererek mazeret bildirdiğini, ancak onların kabul etmemesi üzerine ta'lik yazmaya başladığını söylemektedir (Çorum Hasan Paşa, 1b). Eser, Seyyid Şerif haşiyesinin mukaddimesinin başlarına yazılmıştır ("*alâ enne'l-ictihad ve't-tercîh leysâ cüz'eyn mine'l-ilm bel kavâidihimâ*" ibaresinde kalmıştır).

Eserin az sayıda nüshası vardır: 1) Çorum Hasan Paşa, 2389, 1b-19b (istinsah: Seyyid b. Hasan, 1145; müstensih, ferağ kaydında bu nüshayı bizzat müellifin nüshasından istinsah ettiğini ve onun yanında okuduğunu söylemektedir); 2) Süleymaniye, Reşid Efendi, 1038, 86b-97a; 3) Konya Bölge Yazma Eserler, 2954, 134b-143a (istinsah: Ahmed b. Muhammed, Rebiulâhir 1167); 4) Milli Kütüphane, Yazmalar, 10948, 66b-86b (bu nüshada satır sayısı daha az olduğu için varak sayısı fazla tutmuştur); 5) Kayseri Raşid Efendi, 9228, 229b-236b (son tarafında eksiklik bulunmaktadır).

20. Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Kazâbâdî (ö. 1163/1750), *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ*

Müellif, Tokat'a bağlı Kazâbâd (Kazova) kasabasındandır. Tefsiri Mehmed Efendi'nin öğrencisidir. İstanbul'a gelerek Süleymaniye Camii'nde ders vermiş, Selanik'te müderrislik, Mekke'de kadılık gibi çeşitli görevlerde bulunmuştur. Öğrencileri arasında oğlu Mehmed Nafi Efendi (ö. 1182/1769) ile Ebu Said el-Hâdimî (ö. 1176/1762) de vardır. Kazâbâdî'nin kelim, usul, tefsir gibi çeşitli ilimlerde eserleri bulunmaktadır. Usul alanında bu haşiyesi yanısıra Sadruşşeria'nın *Tavzîh*'inde geçen "Mukaddimat-ı Erbaa" üzerine de *Hâşiyetu'l-usûl ve ğâşiyetu'l-fusûl* adlı bir eser yazmıştır.⁵⁰

⁴⁹ Saçaklızâde hakkında bk. Tahsin Özcan, "Saçaklızâde Mehmed Efendi", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sacaklizade-mehmed-efendi> (16.07.2025).

⁵⁰ Bk. Hilal Özay, "Tokatlı el-Kazâbâdî'nin Hayatı ve Haşiyetü'l-Usûl Adlı Yazma Eserinin Tanıtılması", 1134-1151; Muammer Bayraktutar, "Ahmed b. Muhammed el-Kazâbâdî ve İlmu'l-bâtın Risalesi: Tahkik ve Değerlendirme", 133-181; Mustafa Öz, "Kazâbâdî", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kazabadi> (17.09.2020).

Eser, Seyyid Şerif'in haşiyesinde tasavvurat bahsinin sonlarına kadar yazılmıştır (İcî şerhinde "lâ yahsulu'l-had bi'l-burhân" ibaresiyle başlayan kısım hariç). Kazâbâdî'nin eserinin tespit edebildiğimiz tek nüshası bulunmaktadır: Süleymaniye, Laleli, 728, 1b-70b. Eserin girişinde müellif hakkında bilgi bulunmamaktadır; kitabın zahriyesinde farklı bir el yazısıyla "hâzihi 'alâ Seyyid Muhtasari'l-Müntehâ, yahtemilu en yekûne li'l-Kazâbâdî ve en yekûne li-ğayrihi" (Bu Seyyid Şerif'in *Şerhu'l-Muhtasar* üzerine haşiyesi üzerine yazılmış bir haşiyedir, Kazâbâdî'ye de başkasına da ait olması muhtemeldir) şeklinde ihtimalli bir nispet vardır.

21. Mehmed İzmirî (ö. 1165/1751), *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ*

Aslen Kırşehirli olan Mehmed b. Veli el-İzmirî, ileri düzey eğitimini İstanbul'da tamamladıktan sonra İzmir'e yerleşmiş ve orada müderris ve müftü olarak görev yapmıştır. Kelam, usul, fıkıh, tefsir, mantık, felsefe gibi farklı alanlarda birçok eseri bulunan İzmirî, özellikle hacimli *Mir'ât* haşiyesi ile tanınır. *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyesi ise kaynaklarda zikredilmekle birlikte Türkiye kütüphanelerinde herhangi bir nüshasına rastlanmamıştır.⁵¹

22. Seyyid Mehmed b. Hâc Hamîd el-Kefevî (ö. 1168/1754?), *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ, Hâşiye/Ta'likât 'alâ Hâşiyeti's-Şerif 'alâ Şerhi'l-Muhtasar fi'l-Usûl*

Mehmed el-Kefevî (ö. 1168/1754?), eski kaynaklarda ve çağdaş çalışmalarda aynı dönemlerde yaşamış olan Mehmed b. Mustafa el-Akkirmanî (ö. 1174/1760) ile karıştırılır. Her ikisi de akfî ilimler alanında yetkin olan bu alimlerden biri Kefeli'dir (Kırım'da), diğeri Akkirmanlı'dır (bugünkü Odessa vilayeti içinde). *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyesi ise Mehmed el-Kefevî'ye aittir (Akkirmanî'ye değil).⁵² Kefevî müderrislik ve kadılık yapmış, Kudüs kadısı iken vefat etmiştir.

Kefevî'nin bazı eserleri Osmanlı son döneminde basıldığı gibi, *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyesinin çokça istinsah edilmiş olması da ilim ehli arasında değerli görüldüğünün bir işaretidir. Eserini, tedris amacıyla mütalaa esnasında yazdığını ifade eden müellif, haşiyesinden, *Ta'likât ale'l-Hâşiyeti's-Şerîfeti's-Şerîfiyye 'alâ Şerhi'l-Muhtasar fi'l-usûli'l-fıkhiyye* olarak bahseder (Süleymaniye, Laleli, 723, 1b). Haşiyede "kavlulu – ekûlu" şeklinde bir

⁵¹ Bk. Ferhat Koca, "İzmirî, Mevlânâ Mehmed", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/izmiri-mevlana-mehmed> (17.07.2025); Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, 430-1.

⁵² Bu karışıklığı gideren ve iki alimin kimliğini netleştiren şu makaleye bk. Elmin Aliyev, "18. Yüzyıl Osmanlı Düşünürlerinden Mehmed Akkirmânî ve Hüseyiniye Haşiyesi", 433-443. Bizzat Osmanlı dönemi biyografi kaynaklarındaki karışıklık sebebiyle gerek Kefevî gerekse Akkirmânî'nin matbu ve yazma eserleri görülerek hayat hikayelerinin yazılmasına ve eserlerinin tespitine ihtiyaç bulunmaktadır. Ayrıca her iki alimin düşüncesi de kelam, mantık ve dil gibi farklı alanlarda çalışılmayı beklemektedir.

yazım tarzı var olmakla birlikte müellif her açıklamada buna riayet etmemektedir, bazen “kavluhu” deyip kısaca ibareyi verdikten sonra doğrudan açıklamaya geçmektedir.

Haşiye, kelam/mantıkla ilgili mebâdi kısmına yazılmış olup tasdikât bahislerinden nakîz ve aks bahsinin sonuna kadar yazılmıştır (eşkâl-i erbaa'dan önce bitmektedir). Eserin bazı nüshaları nakîz ve aks bahsinin başlarında bitmektedir ve bir nüshanın sonunda “Bizim bulduğumuz nüsha tamamlandı, fakat bazı kardeşlerimizden duyduğumuza göre az bir miktar daha varmış, bu mesmû' nüshayı bulursak yazarız, eğer bulamazsak bulan ve bu nüshaya malik olan kişi onu yazsın, bunun için sonuna boş sayfa bırakıyoruz” şeklinde bir not düşülmüştür (Süleymaniye, Serez, 508, 153a). Buradan, müellifin bu haşiyeyi birden fazla neşrettiği ve sonraki neşrinde yahut neşirlerinde küçük ilaveler yaptığı sonucu çıkabilir.

Otuz kadar nüshası bulunan bu eserin bazı nüshaları şunlardır: 1) Manisa, Akhisar Zeynelzâde, 165, 1b-149b (Tespit edebildiğimiz en erken tarihli ve tam olan bu nüsha, katalogda Muhammed b. Yusuf el-İzmirî adına kaydedilmiş olmakla birlikte eserin hem zahriyesinde Kefevî'ye nisbet edilmektedir hem de girişinde müellif Kefevî kendi adını zikretmektedir. İstinsah: Ahmed b. Zeynulâbidîn, Rebiulevvel 1181 [Ağustos 1767]); 2) Süleymaniye, Lâleli, 723, 1-126 (bu nüshada minhuvât kayıtları da bulunduğu için değerli bir nüshadır, ancak üzerinde müstensih ve istinsah tarihi bilgisi bulunmamaktadır); 3) Süleymaniye, Hasan Hüsnü Paşa, 430, 1b-152b (okunaklı, tam bir nüshadır, istinsah: Hüseyin b. Hüseyin, 1198 [1784]); 4) Süleymaniye, Hamidiye, 411, 1b-133b (okunaklı, düzgün bir nüshadır, istinsah bilgileri yer almamaktadır); 5) Süleymaniye, Serez, 508, 1b-153a (Okunaklı, düzgün hatlı bir nüshadır, ancak yukarıda geçtiği üzere son kısmından bir miktar eksiktir).

23. Hafidü'n-Nisârî Ebu Said el-Kayserî, Muhammed b. Abdillâh (ö. 1188/1774),
Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ

Ebu Said el-Kayserî, Kayseri müftülüğü yapmış olan Ali en-Nisârî'nin (ö. 1111/1699) torunu olup eğitimini Saçaklızâde gibi çeşitli alimlerden tamamladıktan sonra İstanbul'da tedris ve telifle meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Kelam, mantık ve usul alanında eserleri vardır.⁵³ Bu haşiyenin girişinde kendisini Mehmed/Muhammed Hafid olarak; Birgivî'nin (ö. 981/1573) *Risâle fi'l-Âdâb* adlı eserine yazdığı haşiyenin girişinde ise “din kardeşleri arasında Hafid Nisârî olarak anılan” Mehmed b. Abdullah b. Mehmed es-Sıddıkî şeklinde tanıtır.⁵⁴ Usul alanında bu haşiyesi dışında *Mukaddimât-ı Erbaa* haşiyesi (Ragıp Paşa, 391) ve *Vesîletü'l-usûl ilâ mesâil-i'l-usûl* adlı bir *Mir'ât* haşiyesi de (Ragıp Paşa, 392) bulunmaktadır.

⁵³ Bk. Murat Kaş, “18. Yüzyıl Osmanlı Düşünürü Hafidü'n-Nisârî'nin Risâle fi mec' üliyyeti'l-mâhiyyât Başlıklı Risalesi: İnceleme ve Tahkik”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, 12/2 (Eylül 2022), 648-651.

⁵⁴ *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid*, Ragıp Paşa, 390, 1b; *Hâşiye 'alâ Risâle fi'l-Âdâb li'l-Birgivî*, Ragıp Paşa, 390, 85b.

Kayserî'nin büyük hacimli sayılabilecek olan haşiyesi, Seyyid Şerif'in haşiyesi üzerine yazılmış olup bilginin tanımı (*haddu'l-ilm*) başlığının ortalarına kadar gelmiştir. Bir başka ifadeyle *Şerhu'l-Muhtasar*'ın konularının başlarındaki delil, nazar, ilim gibi kavramların tanımlandığı kısımları ele almıştır.⁵⁵ Ebu Said el-Kayserî'nin *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyesinin az sayıda nüshası bulunmaktadır: 1) Ragıp Paşa, 390, 1b-84b; 2) Princeton, Islamic Manuscripts, Garrett, 3784Y, 1b-54b (bu nüshanın bulunduğu mecmuanın zahriyesinde tüm mecmuanın müellif hattıyla olduğu yazılıdır).

24. Abdullah b. Ebî Bekir b. Mahmud el-Hemşinî (ö. 1190/1776 civarı), *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ*

Nisbesinden Rize'ye bağlı Hemşin'den olduğu anlaşılan Abdullah el-Hemşinî, uzun süre İstanbul'da müderrislik yapmış ve orada vefat etmiştir. *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyesinin Köprülü nüshasının sonunda tam adını yukarıdaki şekilde vermektedir.⁵⁶

Hemşinî'nin, Seyyid Şerif'in haşiyesinin başından kelam/mantık mebâdiinin sonuna kadar olan kısmına yazdığı bu hacimli haşiyenin iki nüshası vardır: 1) Köprülü, Mehmed Asım Bey, 55, 1b-239a (istinsah: Mustafa b. el-Hâc Hasan, Muharrem 1210); 2) Süleymaniye, Giresun Yazmalar, 37, 1b-159b.

Köprülü nüshasının sonunda Abdullah el-Hemşinî'nin eseri bitirdiği tarih ile müstensih'in istinsah tarihi yer almaktadır. Müstensih hicrî 1210 yılı Muharrem ayı başlarında (Temmuz 1795) istinsahı tamamladığını söylemektedir. Hemşinî ise Şaban ayının sonunda bir pazartesi günü, ikindiden sonra bitirdiğini söylemekte ve riyaî bir denklem şeklinde kurduğu bilmeceyle eserin tamamlanma tarihini vermektedir. Bilmecenin çözümü 1189 tarihini (kendisinin verdiği gün bilgisi de eklenince 27 Şaban 1189/23 Ekim 1775), yani Hemşinî'nin vefatından bir yıl kadar öncesini göstermektedir.⁵⁷

25. Küçük Ahmedzâde Ebu Bekir b. Ahmed el-Kârî el-Amidî (ö. 1190/1776), *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ*

Diyarbakırlı olan Küçük Ahmedzâde kendi döneminin tanınmış alimlerindendir. *Sa-hih-i Buharî* üzerine bir şerhi, *Beyzâvî Tefsiri*'ne haşiyesi, tefsir, kelam, mantık ve dille ilgili çeşitli eserleri vardır. Hocası Abdülkerim el-Âmidî'den (ö. 1150/1737) sonra tedris riyasetini onun devraldığı zikredilir. Uzun yıllar Diyarbakır'daki Hz. Ömer Camii Medresesi'nde ders vermiştir. Öğrencilerinden,⁵⁸ dinî ilimler yanı sıra astronomi, tıp ve coğrafya

⁵⁵ Kayserî, Süleymaniye Kütüphanesi'nde *Risâle fi'l-Hikme* adıyla kayıtlı olan *el-Fevâid fi Silki'l-Ferâid* adlı eserinde de bilgi konusunu işlemektedir (Süleymaniye Ktb., Laleli, 2683, 1b-55a).

⁵⁶ Bk. Âkifzâde, *el-Mecmû' fi'l-Meşhûd ve'l-Mesmû'*, 646. Ayrıca bk. Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, 439.

⁵⁷ Bilmece şeklindeki tarihi çözmedeki yardımından dolayı Dr. Mehmet Arıkan'a teşekkür ederim.

⁵⁸ Önde gelen bazı öğrencileri için bk. Muhammed Aslan ve Ömer Aslan, "Ebû Bekir el-Âmidî Küçük Ah-

gibi farklı alanlarda da eser vermiş olan Ziyaüddin Abdullah el-Ahıskavî (ö. 1218/1803) Diyarbakır'da Safer 1172-Şevval 1174 arası bir dönemde ondan *Sahih-i Buharî*, Devvânî'nin İcî akaidine yazdığı şerhi ve İbnu'l-Hacib'in *Muhtasar*'ı ile haşiyelerini okumuştur.⁵⁹

Küçük Ahmedzâde haşiyesini, Seyyid Şerif'in haşiyesinin başından tasavvurât bahsinin sonlarına kadar olan kısım üzerine yazmış ("lâ yahsulul-had bi'l-burhân" ibaresi ve sonrası hariç), tasdikât bölümüne geçmemiştir. Yüksek ihtimalle Diyarbakır'da ve tedris amaçlı olarak kaleme alınan haşiyenin tespit edebildiğimiz tek nüshası vardır: Süleymaniye, Laleli, 721, 1b-64a (istinsah bilgileri bulunmayan bu nüshanın güzel bir hattı vardır).⁶⁰

26. Ali b. Sadık ed-Dağıstanî eş-Şemahî eş-Şâmî (ö. 1210/1795-6), *Hâşiye 'alâ Muhtasari'l-Müntehâ*

Ali ed-Dağıstanî eş-Şemahî, aslen Azerbaycan'lı olup çeşitli yerlerde ilim tahsilinden sonra Şam'a yerleşmiş ve orada vefat edinceye kadar çeşitli ilimlerde çok sayıda öğren-ciye ders vermiştir. Âkifzâde (ö. 1231/1816), onun *Muhtasaru'l-Müntehâ* üzerine bir haşiyesi bulunduğundan bahsetmekle birlikte bu eserin doğrudan İbnu'l-Hâcib'in veya İcî'nin eseri üzerine mi yoksa Seyyid Şerif'in haşiyesi üzerine mi olduğu müphemdir. Ancak dönemin âdeti gereği Seyyid Şerif'in haşiyesi üzerine yazılmış olması muhtemeldir. Eserin herhangi bir nüshası tespit edilememiştir.⁶¹

27. Tatzâde Hüseyin b. Ali el-Aydinî (ö. 1213/1798), *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid 'alâ Şerhi'l-Muhtasar*

Tatzâde Hüseyin el-Aydinî ez-Zargirî, Ebu Said el-Hâdimî'nin öğrencilerinden-dir. Aydın, Tire, İzmir ve Manisa gibi çeşitli yerlerde ders vermiş ve Manisa'da vefat etmiştir. Çeşitli kaynaklarda *Beyzâvî Tefsiri*'ne bir haşiyesi, kelim ve usulle ilgili eserleri

medzâde'nin Hayatı, Eserleri ve Tanzimat Dönemi Diyarbakır Eğitim-Kültür Faaliyetlerine Etkileri", 3:235-237.

⁵⁹ Küçük Ahmedzâde hakkında bk. Ali Emîrî, *Mir'âtu'l-Fevâid*, 2:85-97; Muhammed Aslan ve Ömer Aslan, "Ebû Bekir el-Âmidî Küçük Ahmedzâde'nin Hayatı, Eserleri ve Tanzimat Dönemi Diyarbakır Eğitim-Kültür Faaliyetlerine Etkileri", 3: 228-251; İbrahim Halil Ayten, "Geçmiş ve Gelecek Arasında "Ben": Abdullah el-Ahıskavî'nin Otobiyografisi", 97; ayrıca bk. Boynukalın, *Fıkıh Usulü Âlimleri ve Eserleri*, 444.

⁶⁰ Öte yandan Küçük Ahmedzâde adına kayıtlı bir nüshanın (Kütahya, Vahid Paşa, 191, 1b-75a) zahriyesinde, nüshada Âmidî, Halhâlî ve Samsunî'nin haşiyelerinin bulunduğu kayıtlıdır; ancak metinde Seyyid Şerif'in metni yer almakta, kenarında ise -son 15 varaklık kısım hariç- hemen her sayfada Halhâlî ve Samsunî'den bazen uzunca bazen daha kısa alıntılar yapılmaktadır, bunlar sözkonusu haşiyelerin tamamı olmayıp bazı yerlerden seçilmiş olan kısımlardır. Bir-iki yerde Hafid en-Nisârî'den alıntı yapılmıştır, ancak Âmidî'den herhangi bir alıntıya rastlanmamaktadır.

⁶¹ Bk. Âkifzâde, *el-Mecmû' fi'l-Meşhûd ve'l-Mesmû'*, 596. Ayrıca bk. Muradî, *Silku'd-Dürer*, 3:215; Boynukalın, *Fıkıh Usulü Âlimleri*, 443.

bulunduğundan bahsedilmişse de kütüphane kayıtlarında sadece burada bahsedilen haşiyesinin nüshalarına rastladık.⁶²

Tatzâde'nin, Seyyid Şerif'in haşiyesi üzerine yazdığı haşiye eserin başından tasavvurat kısmının sonuna kadar olan konuları kapsamaktadır. Eserin tespit edebildiğimiz iki nüshası vardır: 1) Manisa, Manisa İl Halk, 464, 1b-199b (bu nüshada istinsah bilgileri bulunmadığı gibi Tatzâde'ye aidiyetini gösteren sırttaki yazı ve katalog kaydı dışında metinde veya zahriyede herhangi bir kayıt da yoktur, son tarafı yarım kalmış olup ardından belağatla ilgili bir esere geçilmektedir); 2) Süleymaniye, Denizli, 409, 1a-31b (bu nüshada da istinsah bilgileri yoktur, zahriyesinde Tatzâde'ye ait olduğu yazılıdır, ancak eksik bir nüshadır).

28. İsmail Tâib b. Mustafa el-Erzurumî (ö. 1214/1799), *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid 'alâ Şerhi'l-Muhtasar*

Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan İsmail Tâib, bir eserinin zahriyesindeki bilgiye göre Filibe'de kadılık yapmıştır,⁶³ İstanbul'da vefat etmiştir.⁶⁴ Tespit edebildiğimiz iki eserinden biri yukarıda adı verilen *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyesidir.

İsmail Tâib'in eserinin tek bir nüshasına ulaşabildik: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler, 2354, 1b-204b. Düzgün hatlı, okunaklı bir nüshadır. Eserin girişinde müellif kendi ismini İsmail olarak zikreder ve akranları arasında "Tâib" diye tanındığını söyler. Nüshanın istinsah tarihi ve müstensihine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak eser, zahriyesinde, farklı bir hatla -hatalı olarak- Osman Tâib'e nisbet edilmiş, "*Muhtasar* üzerine en son telif edilen haşiyelerden olduğu ve bu nüshanın müellif nüshasından yazılmış olduğu" kaydedilmiştir.

Eserini derslerinde Seyyid Şerif'in haşiyesi ile ıstıgal seviyesine gelenlerin talebi üzerine yazdığını belirten müellif, kapalı noktaları ve kendisinden öncekilerin temas etmediği hususları açıklığa kavuşturan bir haşiye yazmayı hedeflediğini ifade etmektedir (1b). Eser, tasdikât kısmındaki nakız ve aks konusunun baş taraflarına kadar olan konular hakkında yazılmıştır.

⁶² Bk. Âkifzâde, *el-Mecmû' fi'l-Meşhûd ve'l-Mesmû'*, 586; Bağdadî, *Hediiyetu'l-Ârifin*, 1:328; Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, 446. Ayrıca bk. Muhammed Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler", 296.

⁶³ *Şerhu Avisati Yusuf Ziya Paşa*, İstanbul Nadir Eserler, 6184, zahriyye sayfası.

⁶⁴ Bk. Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, 447.

29. Mehmed Emin b. Ebu Said Mehmed el-Hâdimî (ö. 1223/1808), *Hâşiye 'alâ Muhtasari'l-Müntehâ*

Meşhur Ebu Said el-Hâdimî'nin oğullarından olan Hacı Mehmed Emin Efendi, Hâdim'de uzun süre müderrislik ve kardeşi Abdullah Efendi'nin (ö. 1192/1778) vefatından sonra müftülük yapmıştır. Âkifzâde, onun *Şerhu'l-Menâr* adlı bir usul eseri ile *Muhtasaru'l-Müntehâ* üzerine bir haşiyesi bulunduğundan bahsetmekle birlikte bu haşiyenin tam adı ve içeriği hakkında bilgi vermemiştir; ancak dönemin âdeti gereği Seyyid Şerif'in haşiyesi üzerine yazılmış olması muhtemeldir. Her iki usul eserinin de herhangi bir nüshası tespit edilememiştir.⁶⁵

30. Halil b. Ahmed b. Halil el-Konevî el-Mağnisi (ö. 1224/1809), *Hâşiye 'alâ Şerhi's-Seyyidi's-Şerif 'alâ Muhtasari'l-Müntehâ*

Aslen Konyalı olan ve yaşadığı dönemde Naîmî olarak tanınan Halil Efendi, otuz sene kadar Manisa müftülüğü yapmış ve orada vefat etmiştir. Kelam, tefsir ve usul alanlarında eserleri vardır.⁶⁶ Halil b. Ahmed'in kendi adını açıkça yazdığı nüshalar itibarıyla, burada ele alınan *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyesi dışında kütüphane kayıtlarında nahivle ilgili *el-Müfîd Şerhu'l-Avâmîli'l-cedîd li'l-Birgivi* (Manisa İl Halk, 7791, 1b-59a, istinsah tarihi: 1205) ve be-lağatla ilgili *Hâşiye 'alâ Şerhi Ferâidi'l-Fevâid li-tahkîki me'âni'l-isti'ârât* (Manisa İl Halk, 5569, 1b-153a, nüshada varak numarası bulunmamaktadır, istinsah tarihi: 1181) adlı iki eserini tespit edebildik.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyesinin tek nüshası bulunmaktadır: Süleymaniye, Hasan Hüsnü Paşa, 1205, 1b-163a (istinsahın bitiş tarihi: 18 Ramazan 1208/19 Nisan 1794). Bu nüshanın müellifin kendi el yazısıyla yazılmış olması yüksek ihtimal dahilindedir. Nüshanın sonunda “minhu” kaydıyla müellif kendi adını vermektedir. Nüshanın kenarında, işlenen konulara dair “mebhas...” veya “matlab...” şeklinde bir tür başlık düşülmüştür. Ayrıca sonunda konu fihristi (içindekiler) yer almaktadır (164a). Buna göre eserde sırasıyla “hamd, salât, telife başlama sebebi, ilmin inhisar ettiği hususlar, mebâdi, lakab olarak usulün tanımı, izafet olarak usulün tanımı, fıkhnın tanımı, ilmin tanımı, ilmin taksimi, tasavvur ve tasdik, usulcülere göre tam tanım, zâtî telif, zâtî taksim” konularına dair müellifin haşiyeleri yer almaktadır.

Müellif, eserini girişte “bu, açıklayıcı benzersiz notlar (*fe-hâzihi ferâidu şâriha*)”, sonunda ise haşiyeler (*havâşî*) şeklinde tanımlamaktadır. Eserini iki makbul kitabı

⁶⁵ Bk. Âkifzâde, *el-Mecmû' fi'l-Meşhûd ve'l-Mesmû'*, 254.

⁶⁶ Bk. Âkifzâde, *el-Mecmû' fi'l-Meşhûd ve'l-Mesmû'*, 624. Ayrıca bk. Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, 4:113; Boy-nukalın, *Fıkhn Usulü Alimleri ve Eserleri*, 449. Kütüphane kayıtlarında mantık ve kelam alanlarında eserleri bulunan Kara Halil b. Mehmed el-Konevî'ye (ö. ?) ait olan bazı kitapların yanlışlıkla bu zata nispet edildiği anlaşılmaktadır (örneğin Süleymaniye, Çelebi Abdullah, 392 mecmuasındaki eserler böyledir).

Şerhu'l-Muhtasar ve Seyyid Şerif'in haşiyesini açıklamak üzere yazdığını söylemektedir (1b). Yine eserin girişinde Allah'ın yaratmasını insanın yaratılışı üzerinden anlattığı felsefi bir girişi vardır. Müellif, sadece kelami mebâdi kısmına haşiyeye yazmıştır, haşiyesi mantığın tasavvurât kısmının ortalarına kadardır, tasdikât kısmına geçilmemiştir.

31. Kayyımzâde Abdullah Efendi b. Hasan el-Kangirî el-Ensârî (ö. 1239/1824), *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-Cürcânî 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ*

Kayyımzâde Abdullah Efendi, 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılın ilk çeyreği arasında yaşamış, döneminin tanınmış alimlerindenidir. Aslen Çankırılı olup ilk eğitiminden sonra muhtelif yerlerde eğitim almış, İstanbul'a gelerek burada ileri eğitimini tamamlamış, ardından çeşitli medreselerde görevler üstlenmiştir. 3. Selim (yön. 1789-1807) döneminde Selimiye Tekkesi'nin ilk Nakşi şeyhi olarak da görev yapan Kayyımzâde; Ahmed Paşa, Galata, Süleymaniye medreseleri gibi farklı yerlerde müderrislik yapmış, huzur derslerine muhatap olarak katılmıştır. Kudüs kadılığı yaptıktan sonra dönüş yolunda vefat etmiştir. Hocaları arasında Ebu Said el-Hâdimî'nin oğlu Mehmed Emin ile yine Hâdimî'nin bazı meşhur öğrencileri yer almaktadır. Kendisinin öndegelen öğrencileri arasında ise Şeyhülislam Meşrepzâde Arif Efendi (ö. 1275/1858) bulunmaktadır. Kangirî'nin eserleri ağırlıklı olarak, Osmanlı ilim çevrelerinde -mantık, belağat, akaid, felsefe, kelam ve usul dallarında- meşhur olan eserlere yazdığı haşiyelerden oluşmaktadır: *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Fenârî* (mantık), *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-Hayâlî ve Şerhi's-Sa'd (Şerhi'l-Akâid)* (akaid-kelam), *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Akâidi'l-Adudiyye li'd-Devvânî* (akaid-kelam), *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Siyâlkûtî 'ale'l-Mutavvel* (belağat), *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Mir Ebi'l-Feth 'alâ Şerhi'r-Risâleti'l-Adudiyye (âdâbu'l-münazara)*, *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-Lârî 'alâ Şerhi'l-Kâdî Mir 'alâ Hidâyeti'l-hikme* (felsefe), *Hâşiye 'alâ Tehzîbi'l-mantık ve'l-keâm* (mantık-kelam).⁶⁷

Usul alanında *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyesi dışında *Telvîh*'in baş kısımlarına (mukaddimesine) yazdığı bir haşiyesi vardır (tespit edilebilen iki nüshası için bk. Beyazıt, Veliyyüddin Efendi, 945, 1b-57a; Çorum Hasan Paşa İl Halk, 1587, 1b-45b).

Bu haşiyeye, tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlı'da yazılmış son haşiyedir. *Şerhu'l-Muhtasar* haşiyesinin tespit edebildiğimiz kadarıyla iki nüshası bulunmaktadır: 1) Beyazıt, Veliyyüddin Efendi, 946, 1a-127b (muhtemelen müellifin kendi hattıyla yazılmış bir nüshadır; müellif, zahriyesinde yer alan giriş kısmında eserden "ta'likât" olarak söz etmektedir), 2) İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler, 3383, 1b-161a (istinsah: Kavalalı Yusuf Efendi, 1266).

⁶⁷ Abdullah Efendi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Sezgin Elmalı, "Kayyımzâde Abdullah el-Kângirî'nin Hayatı ve Eserleri", 81-97. Ayrıca bk. Ali Benli, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Çankırılı Bir İlim Ailesi Kayyımzâdeler", 410-412.

Haşiyenin yazım tarihini tespit edememekle birlikte Kayyımzâde'nin en son yazdığı eserlerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bu haşiye boyunca kendisinin daha önce telif ettiği haşiyelerin büyük kısmına atıfta bulunmaktadır.⁶⁸

Kayyımzâde Abdullah el-Kangrî, bu hacimli haşiyesini, Seyyid Şerif'in haşiyesi üzerine ve kelami-mantıkî konularla sınırlı olarak yazmış, başlangıçtan tasdikât bölümünün başlarına kadar olan konuları şerh etmiştir (iktirânî ve istisnâî kısımlarına gelmeden önce burhanın mukaddimeleri konusunda haşiyesini bitirmiştir).

Kangrî, eser boyunca 94 yerde “bunu tahkik etmiştik, tahkik ettiğimiz üzere” (“mâ hakkaknâhu, kemâ hakkaknâ, bimâ hakkaknâhu”) türünden ifadeler kullanmakta ve ele aldığı incelikli konularda doğru olanı tespit etme iddiasıyla kendisinden önceki birçok muhaşşîye tenkitler yöneltmektedir. Bunlar arasında Hasan es-Samsunî, Yusuf Bâlî, Efdalzâde, Hayâlî, Alâeddin Ali et-Tûsî, Mirzacan eş-Şirazî, Halhalî, Tefsiri Mehmed Efendi ve Kefevî eser boyunca görüşlerine atıf yaptığı isimlerdir (Beyazıt nüshasının kenarında bu isimlere işaret etmektedir). Aynı isimler, haşiyeleri en yaygın olan muhaşşîler arasında yer almaktadır. Bir başka ifadeyle Kayyımzâde 15., 16., 17. ve 18. yüzyıllarda yazılmış, ilim ehli tarafından önem verilen haşiyeleri görmüştür. Yaptığı tashihler ve tahkikler, yönelttiği tenkitler, bazen Seyyid Şerif'in ibaresinin doğru anlaşılması bazen de bizzat konunun tahkik edilmesiyle ilgilidir. Bu da onun haşiyesini tahkik tavrıyla yazma iddiasını göstermektedir. Bu durum, 19. yüzyılda yazılmış son haşiyede Osmanlı ilim çevrelerinde hem tahkik tavrının/yönteminin devam ettiğini hem de Şerhu'l-Muhtasar haşiyeleri bağlamında kimlerin tartışmalarda dikkate alındığını göstermesi bakımından önemlidir.

Sonuç Yerine

Bu makalede tanıttığımız Şerhu'l-Muhtasar haşiyeleri, ağırlıklı olarak Osmanlı merkez coğrafyasında yaşayan ve İcî-Taftazânî-Seyyid Şerif Cürcânî'nin eserleri ve görüşleri üzerine kurulu aklı ilim geleneği çerçevesinde faaliyetlerini yürüten ulema tarafından yazılmıştır. Söz konusu şerh-haşiye geleneğinde yazılmış, henüz tespit edemediğimiz eserlerin bulunması da mümkündür. Yukarıda da ifade edildiği üzere incelenen haşiyelerin tamamına yakını, sadece mebâdi kısmıyla sınırlı olup usulün ana konularına geçilmemiştir. Burada yöntem bakımından Osmanlı klasik dönem ulemasının tahkik tavrıyla alakalı bir yazım söz konusu olduğu gibi içerik bakımından mantık ve bilgi teorisine dair bir tartışma dizisi vardır. Mantığı, tüm ilimler için bir giriş ve temel olarak gören bu alimlerin tartışmaları sadece belirli bir şerhin ibarelerinin açıklanması gayesiyle sınırlı değildir. Aksine

⁶⁸ Telvîh haşiyesi, Hayâlî haşiyesi üzerine yazdığı hâşiye, âdâbu'l-münazara ile ilgili Mir Ebi'l-Feth haşiyesi üzerine haşiyesi, Tehzîb haşiyesi, Devvânî'nin Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyyesi/Akaid-i Celâliyye üzerine haşiyesi ve Fenârî'nin şerhi üzerine haşiyesi zikrettiği eserleri arasındadır. Bu atıflar için bk. Kayyımzâde Abdullah Efendi, *Haşiye 'alâ Haşiyeti'l-Cürcânî*, Beyazıt, Veliyyüddin Efendi, 946, 6b, 9a, 13b, 18a, 33b, 51b, 56b, 74b, 104a, 116b.

Şerhu'l-Muhtasar haşiyeleri, akli ilimlerde tahkik tavrına sahip yukarıdaki üç alimin ve benzeri alimlerin özellikle altı grup ilim dalındaki (mantık, münazara / âdâbu'l-bahs, akaid-kelam, felsefe, fıkıh usulü, belağat ve diğer dil ilimleri) eserlerine yönelik haşiye yazımında bilgi ve mantıkla -ve o dönemde mantığın bir parçası olarak görülen- incelikli meselelerle ilgili tahkiki hedefleyen nazari bir tartışmalar silsilesinin bir parçası olarak görülmelidir. Dolayısıyla hem Taftazânî, Ebherî, Seyyid Şerif haşiyelerindeki tartışmaların, hem de Fatih-2. Bayezid döneminde yazılan on haşiye ile daha sonra yazılan orta ve büyük hacimli haşiyelerin her birinin müstakıl araştırma konusu yapılması gereklidir. Bunu yaparken ilgili alimin söz konusu farklı ilimlerde yazdığı haşiyelerde söylediklerinin dikkate alınması elzemdir. Çeşitli kayıtlardan yola çıkarak *Şerhu'l-Muhtasar* ve haşiyelerinin Fatih döneminden itibaren alimlerce mütalaa edildiği ve -her yerde olmasa da- usul eğitiminin üst aşamasında okutulmasının süreklilik arz ettiği kanaatindeyiz. Bununla birlikte Fatih dönemi sonrasında 16. ve 17. yüzyıllarda az sayıda haşiye kaleme alınmış olmasına karşılık haşiye yazımının 17. yüzyılın son çeyreği ile 19. yüzyılın ilk çeyreği arasında çok daha yoğun ve hacimli hale gelmesi, yeni bir ilgiye ve canlanmaya işaret etmektedir. Bu ilgi ve canlanmanın kaynakları açıklanabildiği ölçüde ve Osmanlı ilim tarihinin bu dönemiyle ilgili daha genel, açıklayıcı bir çerçeve çizilebilmesi halinde bu haşiyelerin yazımının anlamı açıklık kazanacaktır.

Kaynakça

- Abay, Muhammed. "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası: Tefsirler, Haşiyeler, Sure Tefsirleri, Tercümeler". *Divân: İlmî Araştırmalar*, 6(1) (1999): 249-303.
- Abbasov, Azar. "İbnü'l-Hâcib'in Usul Düşüncesi ve Muhtasarı'l-Müntehâ Ekseninde Oluşan Şerh Geleneği". doktora tezi (Marmara Üniversitesi, 2023).
- . "Metin-Şerh İlişkisi Bağlamında Usul Mesâilini Okumak: Kutbüddin eş-Şirâzî ve Şerhu'l-Muhtasar'ı". *Âfâkta ve Enfüste: Kutbüddin Şîrâzî'de Dil, İslâmî İlimler ve Felsefe* (ed. Asiye Aykıt – Müstakim Arıcı, İstanbul: Ketebe, 2024) içinde. 105-185.
- Akifzâde Abdürrahim el-Amâsî. *el-Mecmû' fî'l-Meşhûd ve'l-Mesmû' - Âkifzâde'nin Ulema Tezkiresi*. haz. Ömer Aslan – Muhammed Aslan, İstanbul: TÜYEK, 2026.
- Akpınar, Cemil. "Hasan Çelebi, Fenârî". *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hasan-celebi-fenari> (12.07.2025).
- Ali Emîrî. *Mir'âtü'l-Fevâid fî Terâcîmî Meşâhîr-i Âmid: Diyarbakır Ulemâ ve Eşrâfî*. nşr. Günay Kut - Mesud Öğmen - Abdullah Demir. 2 cilt. İstanbul: YEK, 2014.
- Aliyev, Elmin. "18. Yüzyıl Osmanlı Düşünürlerinden Mehmed Akkirmânî ve Hüseyiniye Haşiyesi". *Osmanlı'da İlm-i Mantık ve Münazara*. ed. Mehmet Özturan vdğr. İstanbul: İSAM, 2022. 431-461.
- Altıntaş, Ramazan. "Şîrvânî, Sadreddinzâde". *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sirvani-sadreddinzade> (23.08.2022).
- Arpa, Recep. "Tibyân Tefsiri". *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tibyan-tefsiri> (16.07.2025)
- Aslan, Muhammed - Ömer Aslan. "Ebû Bekir el-Âmidî Küçük Ahmedzâde'nin Hayatı, Eserleri ve Tanzimat Dönemi Diyarbakır Eğitim-Kültür Faaliyetlerine Etkileri". *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır* (ed. Oktay Bozan vdğr., Elazığ-Ankara: Manas, 2019) içinde. 3: 228-251.
- Atay, Hüseyin. *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi: Medrese Programları, İcazetnameler, Islahat Hareketleri*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1983.
- Aydın, Bilgin - İsmail E. Erünsal. "Tereke Kayıtlarına Göre Osmanlı Medrese Talebelerinin Okuduğu Kitaplar (XVII-XX. Yüzyıllar)". *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans* (haz. Fuat Aydın vdğr. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019) içinde. 93-120.
- Aydın, Mustafa. "Şîrvan". *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sirvan> (16.07.2025).
- Ayten, İbrahim Halil. "Geçmiş ve Gelecek Arasında "Ben": Abdullah el-Ahîskavî'nin Otobiyografisi". *Ceride: Ben-Anlatıları Araştırmaları Dergisi*. 1/1 (2023):64-128.
- Bağdadî, İsmail Paşa. *Hedîyetu'l-Ârifîn Esmâu'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*. 2 cilt. İstanbul: MEB, 1951, 1955.
- Baltacı, Cahit. "Hamîdüddin Efendi, Efdalzâde". *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hamiduddin-efendi-efdalzade> (14.07.2025)
- Başoğlu, Tuncay. "Kutbüddin eş-Şirâzî'nin Şerhu'l-Muhtasar'ında İctihad ve Taklid". *Âfâkta ve Enfüste: Kutbüddin Şîrâzî'de Dil, İslâmî İlimler ve Felsefe* (ed. Asiye Aykıt – Müstakim Arıcı, İstanbul: Ketebe, 2024) içinde. 187-207.
- . "Müteahhir Dönem Fıkıh Usulünde Adudüddin el-İcî'nin Şerhu'l-Muhtasar'ı". *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-İcî* (ed. Eşref Altaş, İstanbul: İSAM, 2017) içinde. 429-476.
- . "Osmanlı Usûl Düşüncesinin Kuruluş Dönemi". *Bir İlim Merkezi Olarak İstanbul-I, Fatih Dönemi* (ed. İlyas Çelebi, İstanbul: Ensar – İSAV, 2024) içinde. 163-196.
- Bayraktutar, Muammer. "Ahmed b. Muhammed el-Kazâbâdî ve İlmü'l-bâtın Risalesi: Tahkik ve Değerlendirme". *Tahkik İslâmî İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi*. 2/2 (2019): 133-181.
- Bazin, Marcel. "Khalkhal", <https://www.iranicaonline.org/articles/khalkhal> (23.08.2022).
- Bebek, Adil. "Hayâlî". *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hayali> (21.07.2025).
- Benli, Ali. "Osmanlı'dan Cumhuriyete Çankırılı Bir İlim Ailesi Kayıymzâdeler". *Çankırı'nın Manevî Mimarları* (ed. İbrahim Akyol, Abduselam Arvas, Gürkan Dağbaşı, Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi Türkiye Enstitüsü, 2017) içinde. 410-412.

- Boynukalın, Mehmet. *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri (III-XIII. Hicri Yüzyıl)*. İstanbul: İFAV, 2017.
- Çelik, İmam Rabbani. *Osmanlı'da Bilginin Üretimi: Telvîh Haşiyelerinde Mukaddimât-ı Erba' Tartışmaları*. Ankara-İstanbul: İSAM, 2026.
- . "Osmanlı'da Usûl-i Fıkıh Geleneği Üzerine İzlenimler". *İslâm'da Medeniyet Bilimleri Tarihi* (ed. Recep Şentürk vdğr., İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2021) içinde. 1:227-258.
- . "Fatih Dönemi Fıkıh Usulü Mirası: Tartışma Alanları". *Bir İlim Merkezi Olarak İstanbul-I -Fatih Dönemi-* (ed. İlyas Çelebi, İstanbul: Ensar – İSAV, 2024) içinde. 197-210.
- Elmalı, Sezgin. "Kayıymzâde Abdullah el-Kângırî'nin Hayatı ve Eserleri". *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi*. 13 (2024):81-97.
- İci, Adududdîn. *Şerhu Muhtaşari'l-Müntehâ el-Usûli* (Teftâzânî, Seyyid Şerîf, Hasan el-Herevî ve el-Cizâvî hâşiyeleriyle birlikte). nşr. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004.
- İpşirli, Mehmet. "Abdürrahim Efendi, Hoca". *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdurrahim-efendi-hoca> (23.08.2022).
- Katib Çelebi. *Süllemu'l-Vusûl ilâ Tabakâtî'l-Fuhûl*. thk. Mahmud b. Abdilkadir el-Arnaûd. 6 cilt. İstanbul: IRCICA, 2010.
- Koca, Ferhat. "İzmîrî, Mevlânâ Mehmed". *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/izmiri-mevlana-mehmed> (17.07.2025)
- . "Molla Hüsrev". *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/molla-husrev> (21.07.2025).
- Köksal, Asım Cüneyd. "Velîyüddin Cârullah Efendi'nin Fıkıh Usulüne Dair Notları". *Osmanlı Kitap Kültürü: Carullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları* (ed. Berat Açıl, İstanbul: İLEM Yayınları, 2020) içinde. 201-210.
- Kuşlu, Harun. "Kara Halil'in Fenârî Haşiyesi'nde Formel Mantık Konularının Ele Alınışı". *Sahn-ı Semân'dan Dârulfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII.Yüzyıl* (ed. Hidayet Aydar – Ali Fikri Yavuz, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2017) içinde. 479-491.
- Mert, Talip. "Tefsiri Mehmed Efendi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 18/2 (Aralık 2014): 7-17.
- Molla Hüsrev. *Mirkâtü'l-Vusûl ilâ İlmî'l-Usûl - Mir'âtü'l-Usûl fî Şerhi Mirkâtî'l-Vusûl - Molla Hüsrev'in Fıkıh Usulü*. trc. Davut İltaş. İstanbul: TÜYEK, 2024. Mütercimmin giriş yazısı. 1: 23-69.
- Muhibbî, Muhammed Emin. *Hulâsatü'l-Eser fî Ayânî'l-Karnî'l-Hâdi Aşer*. 4 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ty.
- Muradî, Muhammed Halil b. Ali. *Silku'd-Dürer fî Ayânî'l-Karnî's-Sânî Aşer*. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâirî'l-İslamiyye – Dâru İbn Hazm. 1408/1988.
- Öz, Mustafa. "Tûsî, Alâeddin", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tusi-alaeddin> (21.07.2025).
- . "Kazâbâdî". *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kazabadi> (17.09.2020).
- Özay, Hilal. "Tokatlı el-Kazâbâdî'nin Hayatı ve Haşiyetü'l-Usûl Adlı Yazma Eserinin Tanıtılması". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 18/2 (2018): 1134-1151.
- Özcan, Abdülkadir. "Molla Yegân". *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/molla-yegan> (01.09.2025).
- Özcan, Tahsin. "Saçaklızâde Mehmed Efendi". *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sacaklizade-mehmed-efendi> (16.07.2025).
- Özen, Şükrü. "Molla Lutfî'nin İdamına Karşı Çıkan Efdalzâde Hamîdüddin Efendi'nin Ahkâmü'z-Zındîk Risalesi". *İslâm Araştırmaları Dergisi*. 4 (2000): 7-16.
- Özer, Hasan. "Molla Samsünizâde'nin Ta'lîka 'ale'l-Mukaddimâtî'l-Erba'a Adlı Risâlesinin Tahkikli Neşri". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi*. 1/1 (2018): 169-240.
- Özüdoğru, Bekir. "Kara Halil Efendi ve Nüzhe Hâşiyesi Özelinde Osmanlı Dönemi Hadis Usulü Literatüründe Hâşiye Yazıcılığı". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 21/1 (2022):605-636.
- el-Rouayheb, Khaled. *The Development of Arabic Logic (1200–1800)*. Basel: Schwabe Verlag, 2019.
- Sinanoglu, Mustafa. "el-Mevâkıf", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-mevakif> (13.07.2025).

Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*. haz. Ramazan Ekinci. 4 cilt. İstanbul: TÜYEK, 2018.

Taşköprizâde, Ahmed Efendi. *eş-Şakâiku'n-Nu'maniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*. Beyrut: Dâru'l-Kitâb el-'Arabî, 1395/1975.

Ulema Veri Tabanı – Dijital Tabakat, <https://ulema.isam.org.tr>

Üzüm, İlyas. “Hatibzâde Muhyiddin Efendi”. *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hatibzade-muhyiddin-efendi> (13.07.2025).

Yavuz, Salih Sabri. “Kesteli”. *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kesteli> (13.07.2025).

Ziriklî, Hayreddin b. Mahmud. *el-A'lâm*. 15. Baskı. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.

EK-1: *Şerhu'l-Muhtasar* Haşiyeleri

(Eserlerin sonunda parantez içinde yazıldıkları yer-tarih bilgisi bulunmaktadır; sıralama eserlerin muhtemel yazım tarihlerine göre yapılmıştır)

15. Yüzyıl

Osmanlılar'da

1. Molla Hüsrev (ö. 885/1480), *Haşiye/Muhâkemât 'alâ Şerhi'l-Muhtasar li'l-Adûd* (şerh ve ilk üç haşiye üzerine) (İstanbul-Fatih dönemi)
 2. Yusuf Bâlî (ö. 895/1490), *Haşiye 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Münteha* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (Bursa-Fatih dönemi)
 3. Molla Hayalî Ahmed (ö. 886/1481), *Haşiye 'alâ Haşiyeti's-Seyyid* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (İstanbul-Fatih dönemi)
 4. Alaeddin Ali et-Tusî (ö. 887/1482), *Haşiye 'alâ Haşiyeti's-Seyyid* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (İstanbul-Fatih dönemi)
 5. Muslihuddin Mustafa el-Kestelî/el-Kastallânî (ö. 901/1495), *Haşiye 'alâ Haşiyeti's-Seyyid* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (İstanbul?-Fatih dönemi)
 6. Hatibzâde Muhyiddin Mehmed Efendi b. Taceddin İbrahim (ö. 901/1495), *Haşiye 'alâ Haşiyeti's-Seyyid* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (İstanbul-Fatih dönemi)
 7. Hasan el-Herevî (ö. ?), *Haşiye 'alâ Haşiyeti's-Seyyid* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (İstanbul? – Fatih dönemi)
 8. Yakub Paşa b. Hızır (ö. 891/1486), *Haşiye 'alâ Haşiyeti's-Seyyid* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (İstanbul-Fatih dönemi)
 9. Hasan es-Samsunî (ö. 891/1486), *Haşiye 'alâ Haşiyeti's-Seyyid* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (İstanbul - Rebûlâhir 889)
 10. Şeyhülislam Efdalzade Hamidüddin el-Hüseynî (ö. 908/1502), *Haşiye 'alâ Haşiyeti's-Seyyid* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (İstanbul-2.Bayezit dönemi)
- Ayrıca,
11. Şemseddin eş-Şirvanî (ö. 892/1487), *Haşiye 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Münteha* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine?) (Amasya?)

Memlûkler'de

12. İzzeddin İbn Cemaa, Muhammed b. Ebu Bekir (ö. 819/1416), *Haşiye ale'l-Adud* (İcî'nin şerhi üzerine) (Kahire)
13. Kemaleddin Ebu Bekir b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyutî (ö. 855/1451), *Haşiye 'alâ Şerhi'l-Adud* (İcî'nin şerhi üzerine) (Kahire)
14. İbn Hatibi'l-Fahriyye (ö. 893/1488), *Haşiye 'alâ Şerhi'l-Adud* (İcî'nin şerhi üzerine) (Kahire)

Diğer

15. Mir Sadreddin eş-Şirazî (ö. 903/1497), *Haşiye 'ala Haşiyeti's-Seyyid* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (Şiraz)
16. Celaleddin ed-Devvanî (ö. 908/1502), *Haşiye 'alâ Haşiyeti's-Seyyid 'alâ Şerhi'l-Muhtasar li'l-Adud* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (Şiraz, Tebriz?)
17. Hüseyin el-Erdebilî (ö. 950/1543), *Haşiye 'alâ Haşiyeti's-Seyyid* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (Erdebil?)

16. Yüzyıl**Osmanlılar'da**

1. Mir Ebu'l-Feth (ö. 926/1520 sonrası), *Haşiye 'alâ Haşiyeti's-Seyyid* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (İstanbul, Muharrem 926)
2. Şücaüddin İlyas er-Rumî (ö. 929/1523) -Alâuddin Ali et-Tûsî'nin muîdi-, *Haşiye 'alâ Haşiyeti's-Seyyid* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (İstanbul?)
3. İbn Bilal el-Halebî (ö. 957/1550), *Haşiye 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Münteha* (İcî'nin şerhi üzerine) (Haleb – Kanîni dönemi)
4. Mirzacan eş-Şirazî (ö. 944/1037), *Haşiye 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Münteha* (İcî'nin şerhi üzerine) (Şiraz, Tebriz, Diyarbakır? – telif tarihi Şaban 988 öncesinde)
5. Hüseyin b. Hasan el-Halhalî (ö. 1014/1605), *Haşiye 'alâ Haşiyeti's-Seyyid* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (Şiraz, Tebriz veya Diyarbakır?)

Diğer

6. İsamuddin el-İsferâinî (ö. 945/1538), *Haşiye 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Münteha* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (Buhara, Herat?)

7. Vecihuddin b. Nasrullah el-Guceratî (ö. 998/1590), *Haşiye ‘alâ Haşiyeti’t-Taftazanî* (Taftazânî haşiyesi üzerine?) (Gücerat)

17. Yüzyıl

Osmanlılar’da

1. Tefsirî (Ayntabî) Mehmed Efendi (ö. 1111/1699), *Haşiye ‘alâ Haşiyeti’s-Seyyid* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (Sivas)

Babürlüler’de

2. Abdurreşid b. Muhammed el-Cunburî (ö. 1083/1672), *Haşiye ‘alâ Şerhi’l-Muhtasar* (muhtemelen Seyyid Şerif haşiyesi üzerine?) (Delhi?)
3. Abdunnebi el-Ekberabadî (ö. 1087/1676 sonrası), *Feyzu’l-Habir* (*Haşiye ‘alâ Seyyid*) (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (Delhi?)
4. Ahmed b. Süleyman el-Guceratî (ö. 1092/1681), *Haşiye ‘alâ Haşiyeti’s-Sa’d ve’s-Seyyid* (Taftazânî ve Seyyid Şerif haşiyeleri üzerine) (Gücerat)

18. Yüzyıl

Osmanlılar’da

1. Kara Halil b. Hasan el-Aydinî (ö. 1123/1711), *Haşiye ‘alâ Haşiyeti’s-Seyyid* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (İstanbul?)
2. Saçaklızade (ö. 1145/1732), *Haşiye ‘alâ Haşiyeti’s-Seyyid* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (Maraş)
3. Kazâbâdî (ö. 1163/1750), *Haşiye ‘alâ Haşiyeti’s-Seyyid* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (İstanbul?)
4. Mehmed İzmirî (ö. 1165/1751), *Haşiye ‘alâ Haşiyeti’s-Seyyid* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (İzmir)
5. Seyyid Mehmed b. Hâc Hamîd el-Kefevî (1168/1754?), *Haşiye ‘alâ Haşiyeti’s-Seyyid* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (Kefe)
6. Ebu Said el-Kayserî, Muhammed b. Abdillâh (ö. 1188/1774), *Haşiye ‘alâ Haşiyeti’s-Seyyid* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (Kayseri)
7. Abdullâh el-Hemşinî (ö. 1190/1776 civarı), *Haşiye ‘alâ Haşiyeti’s-Seyyid* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (İstanbul – bitiş tarihi: 27 Şaban 1189/23 Ekim 1775)

8. Küçük Ahmedzade Ebu Bekir el-Amidî (ö. 1190/1776), *Haşiye 'alâ Haşiyeti's-Seyyid* (Diyarbakır)
9. Ali b. Sadık ed-Dağıstanî eş-Şemahî eş-Şâmî (ö. 1210/1795-6), *Hâşiye 'alâ Muhtasari'l-Müntehâ* (Dımaşk)
10. Tatzâde Hüseyin el-Aydinî (ö. 1213/1798), *Haşiye 'alâ Haşiyeti's-Seyyid* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (Manisa)
11. İsmail Tâib el-Erzurumî (ö. 1214/1799), *Haşiye 'alâ Haşiyeti's-Seyyid* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (İstanbul?)

Safevîler'de

12. Muhammed b. Hüseyin el-Hansârî (ö. 1125/1713), *Haşiye 'alâ Şerhi'l-Muhtasar* (İcî'nin şerhi üzerine?) (İsfahan)

19. Yüzyıl

Osmanlılar'da

1. Hacı Emin b. Ebu Said Mehmed el-Hâdimî (ö. 1223/1808), *Hâşiye 'alâ Muhtasari'l-Müntehâ* (Hadim)
2. Halil el-Konevî (ö. 1224/1809), *Haşiye 'alâ Haşiyeti's-Seyyid* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (Manisa)
3. Kayyımzâde Abdullah Efendi b. Hasan el-Kangirî (Çankırılı) (ö. 1239/1824), *Haşiye 'alâ Haşiyeti's-Seyyid* (Seyyid Şerif haşiyesi üzerine) (İstanbul?)

20. Yüzyıl

Mısır Hidivliği'nde

1. Muhammed Ebu'l-Fazl el-Varakî el-Cizâvî el-Mâlikî (ö. 1346/1927), *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Adûd ve Hâşiyeteyi's-Sa'd ve's-Seyyid* (İcî üzerine tam bir haşiye olduğu gibi, Taftazânî ve Seyyid Şerif'in haşiyelerini de dikkate almıştır) (Kahire)